

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รวมครั้งที่ ๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรรุทนี ฯ
โปรดให้พิมพ์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒

โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

ด้วยอภินันทนาการ
จาก หม่อมราชวงศ์ถนัดศรีสวัสดิวัตน์

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รวมครั้งที่ ๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ฯ
โปรดให้พิมพ์ ปีมแม พ.ศ. ๒๔๖๒

โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

คำนำ

ณกาลนี้ ข้าพเจ้ามีอายุล่วงมาครบ ๖๔ ปี แลอย่างเข้าปีที่ ๖๕
เนื่องด้วยพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้ามีความขี้ขลาดที่ใด มีอายุยังยืนมาโดยสวัสดิภาพ ทั้งมีความระฤกถึงพระกรุณาคุณแห่งบุพการี อันได้มีมาแล้วเป็นอย่างยิ่งนั้นด้วย จึงได้ปรารถนาที่จะบำเพ็ญการกุศลสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสิ่งซึ่งเป็นสาธารณประโยชน์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศ แลเป็นที่ระฤกในมงคลอภิสิทธิ์สมัย

กำหนดการบำเพ็ญกุศลจะได้มีในวันที่ ๗ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ ซึ่งเป็นฤกษ์บรรจบรอบปีคำนวณตามสุริยคติกาลอายุข้าพเจ้าครบ ๖๔ ปี แลอย่างเข้าปีที่ ๖๕ ในวันนี้ การงานอย่างนี้มีธรรมเนียมอย่างหนึ่ง ซึ่งพิมพ์หนังสือแจก ข้าพเจ้าคิดว่าสมควรจะพิมพ์หนังสือที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นแจก เพื่อได้เชิดชูพระเกียรติยศให้ต้องด้วยมงคลสมัย

จึงได้แจ้งความประสงค์นี้หาฤกษ์กับกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครขอได้ช่วยเลือกพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ขึ้นพิมพ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ จึงทรงพระเมตตาแนะนำแลคัดเลือก ลำเนาพระราชโถงเลขานในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีอยู่ในหอ

พระสมุท ฯ ยังไม่ได้พิมพ์บ้าง แลทั้งที่ได้พิมพ์แล้วแต่แยกกัน
อยู่ตามเรื่องต่าง ๆ นั้นบ้าง มารวมกันพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มแรก
ราชหัตถเลขา เพื่อตรวจตราอ่านได้ง่ายสะดวก ข้าพเจ้ามีความ
พอใจเห็นชอบยิ่งนัก ด้วยพระราชหัตถเลขาอันเป็นพระราชนิพนธ์
เฉพาะเรื่อง ๆ ย่อมเป็นคุณประโยชน์ในการศึกษาแก่ผู้ได้อ่าน ซึ่ง
จะได้ทราบพระบรมราโชบายแห่งการณบ้านเมือง ทราบพระราชกั
หนด พระราชบัญญัติ ราชประเพณี แลทราบโบราณคดีตลอดจน
ลักษณะศัพท์แห่งภาษา แลอักขระวิธี มีคุณประโยชน์มากหลาย
ข้าพเจ้าจึงขอรับพิมพ์สมุดเล่มแรกพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ขึ้น เพื่อได้
ถวายเจ้านายกับผู้ที่ควรเคารพแลจ่ายแจกแก่ญาติมิตร เป็นของ
สนองไมตรีจิตส่วนหนึ่ง กับทั้งถวายแก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร
เป็นการอุปการแก่หอพระสมุดวชิรญาณ เเลลิมพระเกียรติยศในพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกส่วนหนึ่งนั้นด้วย
ข้าพเจ้าขอทูลเชิญส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญครั้งนี้ แก่ท่านทั้งหลาย
ผู้ที่ได้ช่วยงานด้วยไมตรีจิตกับทั้งผู้ที่ได้อ่านหนังสือนี้ ขอให้ท่าน
ทั้งปวงมีความเจริญยั่งยืนด้วย อายุ วรรณะ ศุขะ พละ จงทุก
ประการเทอญ.

กรุงเทพ ฯ

หม่อมหลวง...

วันที่ ๒๐ เมษายน พ. ศ. ๒๔๖๒

อธิบาย

พระราชหัตถเลขา ก่อหนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง
เขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด ถาหลงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ในหนังสือ
ซึ่งมีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจว่าเป็นของมีอันใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔
แต่ก่อนมา หนังสือรับสั่งมีไปถึงที่ใด ย่อมมีผู้รับสั่ง คือเสนาบดี
เจ้ากระทรวงเป็นต้น เขียนหนังสืออย่างรับสั่งไป แลประทับตรา
ตำแหน่งเป็นสำคัญ หากได้ใช้ประเพณีลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญ
ไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ใน
รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงศึกษาทราบบ้างภาษาอังกฤษก่อนเจ้านายประเทศอื่น
ทางวันออก พระปรีชาญาณปรากฏไปถึงนานาประเทศ เป็นเหตุ
ให้ชาวต่างประเทศที่เป็นนักปราชญ์บ้าง เป็นข้าราชการบ้าง แม้
จนพวกพ่อค้าแลมิชชันนารีจะใคร่คุ้นเคยกับพระองค์ ต่างเขียน
หนังสือฝากเข้ามาถวาย จึงมีพระราชหัตถเลขาตอบ ตามแบบ
อย่างฝรั่งต่างประเทศมีหนังสือไปมาถึงกัน กล่าวคือที่เขียนเองแต่
ข้างท้ายหนังสือลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญนั้น จึงเลียบอนุโลม
เป็นแบบอย่างต่อมาถึงพระราชหัตถ์ซึ่งทรงในภาษาไทยด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราช
สมบัติ ทรงคุ้นเคยกับชาวต่างประเทศกว้างขวางอยู่แล้วด้วยเหตุทั้ง

กล่าวมา การที่ทรงพระราชหัตถเลขาจึงมีติดต่อมา แลกว้างขวาง
ยิ่งขึ้นในทางต่างประเทศ แลเป็นประเพณีมีขึ้นทางฝ่ายไทยด้วย
แต่ในการที่มีพระราชหัตถเลขาเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ทรงเป็นอย่าง
จดหมายมีไปมาในส่วนกิจเฉพาะพระองค์ ส่วนหนังสือซึ่งมีไปยังกับ
บัญชาราชการ ยังโปรดให้คงใช้ประเพณีมีผู้รับสั่งตามแบบเดิม
เพราะฉะนั้นพระราชหัตถเลขาที่พิมพ์สำเนาไว้ในสมุดเล่มนี้ เป็น
พระราชหัตถ์ที่มีไปในกิจส่วนพระองค์ทั้งนั้น พระบรมราชาธิบายข้อ
นี้มีปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาเป็นหลายแห่ง

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีมาก ทั้งที่ทรงในภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ การรวบรวมพิมพ์
ในสมุดเล่มนี้ มีบางฉบับที่ไม่เป็นพระราชหัตถเลขาตรงทีเดียว แต่
เห็นว่าใกล้เคียงพระราชหัตถเลขาจึงรวมมาพิมพ์ไว้ด้วย เสียตาย
อยู่หน่อยที่เวลานั้นน้อยนัก แม้พระราชหัตถเลขาที่มีสำเนาอยู่ใน
หอพระสมุดฯ ก็ไม่มีเวลาพอจะตรวจตราหาได้ทั่วถึง ต้องทำถวาย
พอให้ทันพระประสงค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ
ให้ได้พิมพ์สำเนาไปเล่มหนึ่งก่อน หวังใจว่ายังจะรวบรวมพิมพ์เล่ม
อื่นได้อีกต่อไปในวันหน้า

หอพระสมุดวชิรญาณ วันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

ถ้อยคำพิมพ์พิมพ์. สำนานกย

สารบัญ

- ฉบับที่ ๑ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหลวงวงษาธิราชสนิท
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ในสำเนาไม่มีวัน แต่ทรงเมื่อปลาย
ปีชวดจุลศักราช ๑๒๓๔ (พ. ศ. ๒๓๙๕) เวลานั้นกรม
หลวงวงษาเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพไปตีเมืองเชียง
ตุง ในพระราชหัตถ์ทรงปรารภในเรื่องราชการทัพครั้ง
นั้นหลายประการ หน้า ๓
- ฉบับที่ ๒ พระบรมราชาธิราช พระราชทานเงินพระเจ้าลูกเธอ พระ
ราชหัตถ์นี้ ทรงเมื่อปีมโรง จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ. ศ.
๒๓๙๙) แล้วพิมพ์ด้วยแผ่นศิลา พระราชทานพระเจ้า
ลูกเธอกับเงิน ๑๐๐ ชั่ง หน้า ๓๓
- ฉบับที่ ๓ พระราชหัตถ์เลขา ถึงองค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิวงศ์
พญา พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงเมื่อปีมโรง จุลศักราช
๑๒๓๘ (พ. ศ. ๒๓๙๙) มอญลิเออร์ มอญคิน ราชทูต
ฝรั่งเศสที่เข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกลับ
ไปจากกรุงเทพ ฯ จะขอไปแวะที่กรุงกัมพูชา จึงมีพระ
ราชหัตถ์เลขาทรงขังแจ้งแก่องค์สมเด็จพระศรีวิสุทธิวงศ์ คือ
นักพระองค์ด้วง. หน้า ๓๖

ฉบับที่ ๔ พระราชหัตถเลขา ถึงพระรามาธิบดี
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงเมื่อฉวันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๓๐
ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๒๐ (พ. ศ. ๒๔๐๓) พระรา
มาธิบดี เป็นข้าหลวงเดิมออกไปเมืองพม่า เช้าใจว่า
โปรดให้ออกไปหาต้นฉบับคัมภีร์พระไตรปิฎกในเมือง
พม่า มีพระราชหัตถ์ทรงแนะนำการที่จะส่งหนังสือไป
มา

หน้า ๒๒

ฉบับที่ ๕ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม แลองค์พระ
หริราชคไนยณกรงกัมพูชา
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงเมื่อฉวันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๓๓
ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ (พ. ศ. ๒๔๐๔) เวลานั้น
องค์สมเด็จพระหริรักษ์ เจ้ากรุงกัมพูชาพิราไลย องค์
พระนโรดมเป็นอุปราชรักษากรุงกัมพูชา เกิดวิวาทกับ
นักองค์วัดตา แลนักองค์ศิริวงษ์ซึ่งเป็นน้อง พวกนัก
องค์วัดตามีสนองไล่เป็นต้นเป็นขยด พระราชหัตถเลขา
ทรงชี้แจงพระราชดำริห์ที่จะให้เจ้าพระยามุขมนตรีลงไป
ระงับขยด

หน้า ๒๔

ฉบับที่ ๖ พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นขรรค์ไชยชาญ
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงเมื่อฉวันเสาร์ เดือน ๑ ขึ้น ๘ ค่ำ
ปีจอ จุลศักราช ๑๒๒๔ (พ. ศ. ๒๔๐๕) เวลานั้นพระบาท

สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่
ตำหนักบ้านสีทา แขวงจังหวัดสระบุรี พระราชหัตถ์
คำรัสสั่งให้ทูลพระอาการประชวร พระเจ้าลูกยาเธอ
กรมหมื่นวิศุณนารณิภากร แลให้ทูลข่าวข้างเผือก
ที่ได้ใหม่

หน้า ๓๔

ฉบับที่ ๗

พระราชหัตถ์เลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระราช
หัตถ์ฉบับลงวันศุกร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีจอ จุล
ศักราช ๑๒๒๔ (พ. ศ. ๒๔๐๕) คำรัสสั่งให้ทูลข่าว
กรมหมื่นวิศุณนารณิภากร สิ้นพระชนม์ แลเรื่อง
กำหนดการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ.

หน้า ๓๘

ฉบับที่ ๘

พระราชหัตถ์เลขา ถึง กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระ
ราชหัตถ์ฉบับลงวันอาทิตย์ เดือน ๑ แรม ๘ ค่ำ ปีจอ
จุลศักราช ๑๒๒๔ (พ. ศ. ๒๔๐๕) คำรัสสั่งให้ทูลเรื่อง
กอมโมโต ลอร์ด ยอน เซ แม่ทัพเรืออังกฤษเข้ามา
กรุงเทพ ฯ ด้วยเรือรบ ๒ ลำ ที่ได้ไปยังเมืองตรังگان
เกิดเล้าภากันต่าง ๆ ที่ในกรุงเทพ ฯ

หน้า ๔๐

ฉบับที่ ๙

พระราชหัตถ์เลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัว

พระราชหัตถ์ฉบับลงวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ
ปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ. ศ. ๒๔๐๖) ทรงขัง

คดีเรื่องพระยาอภัยภูเบศรเจ้าเมืองนครราชสีมา ข้าใน
กรมสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไปเป็นท้าวจำนำ
ว่านายสีเป็นตำรวจหน้าราชการวังหน้า. หน้า ๕๑

ฉบับที่ ๓๐ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม ผนวกกับพญา
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ลงวัน จันทร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ
ปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖ พ. ศ. ๒๔๗๐ เรื่ององค์พระ
นโรดมเตรียมรับเสด็จที่เมืองกำปอต แลเรื่องการ
อภิเษกองค์พระนโรดมเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา หน้า ๖๓

ฉบับที่ ๓๑ พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าไชยลังการ เจ้านครลำพูน
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงยชวตจุลศักราช ๑๒๒๖
พ. ศ. ๒๔๐๗ ทรงขแจ้งลักษณะช่างเนยมซึ่งเจ้าไชยลัง
การได้ไว้ถวาย. หน้า ๗๘

ฉบับที่ ๓๒ พระราชหัตถเลขา ถึงพระราชาคณะ
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ไม่ปรากฏวันในต้นฉบับ สันนิษ-
ฐานว่า มีเมื่อปีชวด จุลศักราช ๑๒๕๖ (พ. ศ. ๒๔๐๗)
ปีที่ทำเฉลิมพระชันษาครบ ๖๐ เห็นจะพระราชทานไป
ยังพระราชาคณะองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นสังฆนายก
ทรงปรารภด้วยเรื่องคาถา นโมแปดบท กับคาถา อรหัน-
ตสมา ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น หน้า ๘๑

ฉบับที่ ๓๓ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์สมเด็จพระนโรดม เจ้ากรุง

กัมพูชา

พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ลงวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๓๕ ค่ำ
ปีชลู จุลศักราช ๑๒๒๗ (พ. ศ. ๒๔๐๘) ทรงหาหรือถึง
ลักษณะที่จะใช้คำศัพท์นาม ในพระราชหัตถ์เลขาให้สม
ด้วยยศศักดิ์ขององค์สมเด็จพระนโรดม หน้า ๘๕

ฉบับที่ ๑๔ พระราชหัตถ์เลขา ทรงปรารภพระอาการประชวรของ
พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ พระ
ราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงในปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๒๘
(พ. ศ. ๒๔๑๐) เห็นจะพระราชทานไปถึงเจ้านายผู้ใหญ่
ซึ่งทรงกำกับหมอ จะเป็นกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ฤๅ
กรมหมื่นนริศราชานุภาพ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง
ทรงปรารภเหตุเพราะกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ไม่
ยอมเสวยยาถ่าย หน้า ๘๘

ฉบับที่ ๑๕ พระราชหัตถ์เลขา ทรงปรารภพระอาการประชวร
กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงต่อเนื่องกับพระราชหัตถ์เลขา
ฉบับก่อน ทรงแสดงสรรพคุณยาหอระเว. หน้า ๑๐๓

ฉบับที่ ๑๖ พระราชหัตถ์เลขา ถึงพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ พระ
ราชหัตถ์ฉบับนี้ ลงวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๓๑ ค่ำ
ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ. ศ. ๒๔๑๐) ครั้นนั้น

มองสิเออ โอบาเวต์ กงสุลฝรั่งเศส ประพฤติเกะกะ
 หลายนอย่าง จึงโปรดให้พระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์เป็นราช
 ทูตออกไปแจ้งแก่รัฐบาลฝรั่งเศสณกรุงปารีส. หน้า ๑๐๕

ฉบับที่ ๑๗ พระราชนิพนธ์ ทรงขมาพระสงฆ์ เมื่อจะเสด็จสวรรคต
 พระราชนิพนธ์ทรงเมื่อนวัน ๕ เดือน ๑๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ
 ปีมโรงศักราช ๒๒๓๐ (พ. ศ. ๒๔๓๓) ก่อนสวรรคต
 สัก ๕ ชั่วโมง ทรงในภาษาบาลี แล้วส่งไปอ่านในที่
 ประชุม พระสงฆ์ราชาคณะที่ในพระวิหารหลวงวัดราช
 ประทิมบุรี. หน้า ๑๐๘

ที่ ๑

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท

กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงทราบ

ตั้งแต่หลวงจงพยหัตถตรา ว่าด้วยเรื่องบอกเมืองเชียง
ใหม่ขึ้นมาแล้ว พระศรีสทเทพกลับลงมาเอาหนังสือของเธอกับ
ขวดจันรบน้ำเต้ามาให้ไ้รับแล้ว

ตั้งแต่แรมเดือนยี่มาจนแรมเดือนสาม ฉันค่อยจะฟังข่าวเธอ
ถามเธอถึงหนังสือบอกทวันก็หาใครได้ข่าวไม่ ยังมีที่หมายว่าจะ
ไปฟังก็แต่เมื่อหลวงจงพยหกลับมากลี่ยลายเดือนนี้ ถ้าอย่างไร
ไม่แน่ ฉันคิดไปถึงการควรเมื่อฉันบวชอยู่นั้น เมื่อไปเที่ยวไกลๆ
ถึงเมืองเหนือจากกลางทะเลห่างกรุงหลายวัน จะวิตกถึงสมเด็จพระ
พระศรีสุริเยนทรามาตย์เมื่อท่านยังอยู่ ถ้าหาบ่นเลดูเก่าของ
ตัวฤๅศิษยานุศิษย์ที่อยู่ทักกันของตัวนั้นน้อยคอกไม่ใคร่มี คิดถึง
แต่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแลมากกว่าผู้อื่นสิ่ง
อื่น เป็นความสัตย์จริง เพราะท่านเป็นหัวใจแผ่นดิน ท่านเป็นศุข
สบายพระไทยอยู่แล้ว พวกพ้องเลที่อยู่ท่าใ้ศรัยของฉัน ที่อยู่
ในแผ่นดินของท่านก็จะเป็นปรกติอยู่หมก ฉันอยากจะฟังข่าว
ราชการแผ่นดิน ว่าเดี๋ยวนี้ในกรุงฤๅในพระราชวังมีเหตุการณ์

อะไรบ้าง ท่านทรงโปรดปรานฤๅชดเคื่องใครบ้าง เพราะสิ่งไร
 บ้าง การอะไรถ้อยความอะไรเกิดบ้าง อยากทราบนัก คอย
 ได้ถามเรือชนเรือล่องแลคนที่เชื่อได้ไปจากกรุงไม่ขาด ถ้าได้
 หนังสือฝากข่าวราชการแต่ใครๆ ไปสักฉบับหนึ่งดีใจยิ่งกว่าได้ของ
 ฝากอย่างอื่น ๆ อีก จนครั้งโน้นฉันจะมีที่ไปข้างไหนหลายวันก็สั่ง
 ให้คนสามคน คือ พระยาอภัยรณฤทธิ์ ๑ พระนรินทร์เสนี ๑ พระ
 อินทรเทศ ๑ ผลัดเปลี่ยนกันคอยฟังราชการส่งหนังสือข่าวไปถึง
 เมืองๆ จึงคอยสยายเที่ยวอยู่นานได้ ถ้าได้ข่าวคราวการเจียไป
 หลายวันก็ร้อนใจรำคาญนอนไม่ใคร่หลับ ต้องรีบกลับมาเสียเร็วๆ
 การที่เป็นแก่ใจฉันเมื่อครั้งโน้นฉันใด ฉันเชื่อเป็นหนึ่งแน่ว่าจะเป็น
 แก่ใจเธอ แลกรมหมื่นภูธรราชฤทธิฉันนั้น เธอคงจะคิดถึงตัว
 ฉันมากกว่าคิดถึงครอบครัวบุตรภรรยา จะคอยฟังการข้างกรุงเป็น
 นิจ ถ้าได้ข่าวคราวห่างวันไปก็จะไม่สยาย ถึงเจ้าพระยาบรมราช
 พระยาสีหราชฤทธิไกรแม่ทัพนายกอง บางคนที่มีราชการเป็นธุระ
 ทำวณจริง ๆ ก็คงจะเป็นคล้ายกัน ฉันเห็นว่าต่อเมื่อมีเหตุแล้วจึงจะ
 ให้คนถือท้องตราขึ้นไปแจ้งราชการนั้นระยะก็ห่างนัก อนึ่งฉันเอง
 แลคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ก็อยากจะได้ใครฟังข่าวราชการข้าง กองทัพ
 ว่าอย่างไรอย่างนั้นเป็นนิจ ครั้นจะสั่งขึ้นไปว่าให้เธอเขียนไปบอก
 ให้คนถือลงมาแจ้งราชการบ่อย ๆ เล่า ก็จะช่วยการคนในกองทัพ
 เพราะให้มาคราวหนึ่งก็ต้องให้มาหลายคนจึงมาได้ จะคอยรับแต่

โยบออกที่ส่งต่อๆ มาตามเมืองรายทาง ก็ไถ่ถามไล่เลียงหนังสือ
นอกไม่ได้ จึงคิดจัดแจงมหาตเล็กบุตรสกุลที่มีพาหนะพอไปได้
๔ คน คือนายจ้าวร ๑ นายสุจินดา ๑ นายไชยขรรค์ ๑ นายพิจารณ
สรรพกิจ ๑ เพื่อให้ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาฟังราชการข้างกองทัพแล
แจ้งข่าวราชการข้างกรุงแก่เขมรทราบเนื่องๆ เขมรแลฉันก็จะสบาย
ทั้งสองข้าง คนหนุ่มๆ ที่ขึ้นมาก็คงได้คุ้นเคยราชการนอกกรุงไว้
ครั้นให้นายพิจารณสรรพกิจขึ้นมาก่อน เพื่อจะได้กลับลงไป
แจ้งราชการลำดับหลวงจงพยหไม่ห่างนานนัก

บัดนี้ฉันทนนักด้วยเรื่องเสบียงอาหาร ด้วยการขับฟ้าฝน
ฤๅษีคลาศสังเกตน้ำท่าผดเคือง เข้าปลาทอาหารมีราคาขึ้นไปทั่ว
ทุกบ้านเมืองในประเทศไทยอยู่ด้วยกัน ฝ่ายเมืองลาวก็เป็นบ้าน
เมืองอยู่ในลำน้ำเดียวกัน ถึงเขมรบอกมาว่าที่เมืองแพร่ไม่เป็นอะไร
นักก็คิด ก็ยังวิตกอยู่ว่าจะคงจะเป็นฟ้าฝนน้อยผิดปกติทุกขงมีมา
แต่หลัง วิไลยราษฎร์ไพร่บ้านพลเมืองๆ เขาก็คิดเราก็ด ก็ยอม
คอยที่จะหลาคว้นพรันพรังด้วยไทย ๓ ประการ คือการทัพศึก ๑
การครามไช้ ๑ เข้ายากหมากแพง ๑ เมื่อเห็นฝนไม่ตกตามฤๅ
แต่สักกิ่งเดือน คนที่ไม่เข้าถ้ำมีอยู่ก็พากันตนชอเข้าถ้ำ
แพงไม่ว่าเพราะกลัวจะอด คนที่มีเข้ามากก็กลัวราคาหวงเข้าไว้
ขายให้แพงด้วยเห็นเป็นทีจะได้เงินมาก ผู้ที่ชอด้วยกลัวจะอด
อยากชอชอย่าง ถ้ำมีอยู่แต่เดิมเล็กน้อยทั้งผู้ที่มีเข้ามากอยาก

ชายแพ่ง ก็ทวงแหวนหมั้นหน้าในเวลาเช่นนั้น เพราะฉันนั้นคิดว่า
 เมื่อกองทัพเรายกขึ้นมาในขั้น ที่ฟ้าฝนเป็นวิปริตมาก ลาว
 ก็พาโลธองว่าข้าตสนเสียบอาหาร ถึงการเราสู้รบแล้วเข้าเขา
 มีอยู่พอใช้ก็จะแบ่งเอามาเป็นเสบียงเลี้ยงกองทัพเราได้ ผู้ที่ทวง
 ไม่อยากให้เกิดเหตุที่ว่าเช่นนั้น เมื่อเรารักนาทานนั้นเข้าก็จะ
 เห็นเป็นอันทำให้ร้อนรนไป จะเป็นเหตุให้แตกร้างเสียใจหม่น
 หมองด้วยเห็นว่าฉันแต่พอได้เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้นใหม่ ๆ ก็คิดโลก
 ลามจะเอาย่านเมืองลาวไกล ๆ มาเป็นเมืองขึ้นให้กองทัพรบยกขึ้น
 ไปในเพลาเข้ายากหมากแพ่งไม่รู้สุขทุกข์ของราษฎรว่าขัดสน ฝ่าย
 แม่ทัพที่ขึ้นมาเล่าก็คิดจะเอาแต่ฆ่าเห็นใจความชอบ แต่เจ้านาย
 ของตัว ไม่มีกรุณา จะเอาลาวเป็นหนึ่งนำไฟให้ไปตายในการรบ
 แลตายด้วยชดช้อยากก่อนไทยตั้งเป็นแน่ เหตุการณ์นั้นของ
 คำวิหิตูให้มาก ฉันจะคิดมาให้ก็ไกลตา เธอมีปัญญาแลได้ขึ้น
 มาเห็นลาวเองแล้วจะคิดอย่างไร อย่าให้มันเสียใจแตกร้างกัน
 นี้จึงจะดี

ที่จริงนั้นการครั้งนี้เป็นทองที่ช่อครวที่ฝ่ายเราจะทำกับ
 เมืองเชียงตุงเชียงรุ่ง เพราะมีการรบพุ่งข้างเมืองพม่าแลกระบด
 จีนเมืองยูนนานหนองแสแคนฮ่อ แลพวก ๓๒ พันนาก็ยังหลุกหลิก
 กันไม่ตั้งตัวคิดในขั้น แต่ว่าหูลาวไพร่พลเมืองฤาแผ่นดินถึงลาวผู้
 ที่ไหนมันจะรอบรู้การงานเมืองไกล มันก็จะยังมีถ้อยพม่าว่า

เป็นใหญ่ คงจะได้อังกฤษไปเสียเร็ว ๆ แล้วมาเป็นทีฟั้งแก่เชียงตุง
 ฤากระไรนั้น แลถึงมันจะรู้บ้างก็โดยธรรมชาติลาวทั้งปวงมันไม่
 อยากได้เกียรติยศ จะแผ่อาณาเขตของเราออกไปเหมือนใจเรา
 มันจะเอาแต่ความสุข ถึงความสุขที่ไทยได้ให้มันมามากแต่
 ก่อน ครั้นไม่ได้กระเกณฑ์คำราชการฤาเก็บส่วยอะไรไปเหมือนพม่า
 ทำแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็จะไม่มีความสยบยอมที่มันจะเทียบเคียงคิด
 เห็นระบอบบุญคุณของเรา ถึงกลางที่คิดเห็นก็จะเป็นการของพระบาท
 สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไป เพราะฉันฟังได้แผ่นดินใหม่ มัน
 ยังไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรแก่มันต่อไปข้างหน้า เธอจงคิดอ่านชี้แจง
 เสียให้ลาวผู้ใด ๆ เขารู้การที่จริง ๆ นั้นไว้มาก ๆ จะได้ช่วยโต้ตอบ
 แก่ไขคำไพร่พวกรบเร่ในทวายกระมัง

ข้อราชการซึ่งจะพึงสั่งในครั้งนั้น ก็ได้มีในท้องตราแล
 จดหมายของคุณพระยาศรีสุริยวงษ์แล้ว ความที่ว่ามาด้วยเรื่อง
 คำอังกฤษลูกค้าเมืองเมะคำเลิมมีในหนังสือพิมพ์ว่าด้วยการเมือง
 เชียงใหม่นั้น อย่าให้ออออกไปในกองทัพนักจะเข้าหูลาว เธอจง
 อ่านเองแล้วคิดอ่านตรองแต่กับเจ้าพระยาบวรราชแลผู้ใด ๆ ที่จะ
 เป็นเพื่อนคิดได้ราชการจริง ๆ นั้นเถิด การอังกฤษรบกับพม่าครั้งนี้
 ถ้าคนที่เมืองไกล ๆ ไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่รู้
 กำลังพม่าว่าตั้งแต่เสียเมืองแก่อังกฤษในบวอณศก ๑๑๘๖ มานี้

แล้ว จะมีที่ใดที่ทุนรอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหนก็หาไม่เลยนั้น
 ก็จะคิดเห็นไปข้างว่าชรอยพม่าเดี๋ยวนี้ จะมีกำลังเจริญขึ้นกว่า
 ครั้งแผ่นดินเจ้าจ๊กโกทำศึกกับอังกฤษครั้งโน้นแล้ว ถึงอังกฤษ
 ก็ตั้งอยู่ใกล้พม่ารอบด้าน คือ ข้างเมืองเบงกลาเมืองกระแชเมือง
 อัสสัมด้านเหนือเมืองยะไข่ ด้านตะวันตกเมืองเมาะดำเดิมเมือง
 ทวายเมืองมฤตเมืองตะนาวข้างตะวันออกเฉียงใต้ ใกล้เขตรแดน
 ทุกทิศก็ตั้งชรอยพม่าจะรู้เป็นแน่ว่าอังกฤษจะมีกำลังถอยน้อยกว่า
 ตัวลง ถึงแม้เป็นเมืองจ้านนาถึง ๒๔ ปีแล้ว ครึ่งนี้จึงคิดพร้อม
 ใจกันต่อสู้อังกฤษอีก แลซึ่งใครจะเห็นไปดังนี้คนก็ เห็นจะมี
 แต่ความคิดลาวเซียงตุงเซียงวังลาวพวนข้างกระมัง แต่ที่จริงนั้น
 การครั้งนี้เกิดเหตุขึ้นเพราะใจอย่างหนึ่ง ชักสนอย่างหนึ่งของ
 พม่า เพราะแต่เดิมเจ้าเมืองอย่างนี้ถือว่าลูกค้าฝรั่งเศสอเมริกัน
 ไม่ได้ยึดไว้ได้รั้มของอังกฤษ เป็นแต่ลูกค้ามาห่าง ๆ เห็นจะมี
 อำนาจน้อยจึงทำข่มเหงตามอำเภอใจตัว ด้วยเข้าใจว่าอังกฤษ
 จะไม่เอาเป็นธุระพวกแขกเทศลูกค้าที่อยู่ได้รั้มของอังกฤษก็สำคัญ
 เสียหมิ่น ๆ ว่าแขกตอกมิใช่อังกฤษ จึงข่มเหงเอาอาญาประโยชน์
 ของตัวไม่กลัวจะเกิดความ ครั้นเมื่อเจ้าเมืองฝรั่งเศสไปว่ากับ
 เมืองอังกฤษ ว่าเมืองพม่าอังกฤษได้มาทำสัญญาไว้แต่ก่อน
 ให้อังกฤษต่อว่าความลูกค้าฝรั่งเศสให้ ถ้าไม่ต่อว่าฝรั่งเศสจะยก
 มารบพม่าเอง ฝ่ายอังกฤษกลัวเมืองพม่าจะเป็นของฝรั่งเศสเข้า

มาค้นกับเขตรแดนบ้านเมืองทั้งปวงของอังกฤษที่จะไต่ตั้งไว้ใกล้
 เคียงพม่ารอบด้านนั้น จึงรับพระสั่งให้เจ้าเมืองเบงกลามาบอกว่า
 เมื่อยังคืบเจ้าวิลาสลงมาถึงเบงกลาแล้ว ลูกค้าอเมริกัน แลลูก
 ค้าแขกเทศเป็นอันมากก็มาเข้าพ้องเข้าอีก เจ้าเมืองเบงกลาจึงให้
 หนังสือมาถึงเจ้าอังวะ แลให้กอมโมโคလာบาตมาบอกว่าที่ข้างกรุงจะ
 ให้พม่าใช้เงินให้ลูกค้าตามพ้องที่ว่าพม่าเก็บบริวารของเขามา
 ฝ่ายพม่าไม่อยากเสียเงินคิดแก้ไขด้วยความคิดข้าง ว่าขอคเจ้า
 เมืองอย่างกรุงทำไทยให้แล้ว ที่จะชำระเงินทองให้ไม่เป็นพระเจ้า
 อังวะฯ คงเจ้าเมืองอย่างกรุงมาผิดก็ได้ขอทำไทยให้อังกฤษแล้วเป็น
 แล้วกัน ที่เงินทองเกี่ยวข้อนั้น ใครเอามากๆไปแลกกับคนนั้น
 เด็ด ครั้นอังกฤษไม่ฟังว่าข่มขู่ต่อว่าไปไม่เลิกแล้วเสีย ก็ไม่ใคร่
 ออกมาหา พาโลว่าผู้มาว่าเป็นคนเมาสุรา มีหนังสือไปเบง
 กลาว่าให้เปลี่ยนคนเรจากความเมืองมาใหม่ คึกขุบายขวางๆ
 ไปโดยฤทธิโง่งมทั้งนั้น ครั้นเจ้าเมืองเบงกลาโกรธแค้นกอง
 ทพิมา ครั้นจะยอมก็จะต้องเสียใช้ค่าทุนที่พท์ยกมามากมายนัก
 ไม่มีเงินจะใช้ จึงต้องคุเระกระทำหายไป แลต่อสู้ไปตามจน ครั้น
 ภายหลังฟังนั้นก็เห็นว่า ไฟว์พลพม่าแลแม่ทัพนายกองข้างพม่า
 ทั้งปวงไม่เต็มใจสู้ ชักเจ้าไม่ใคร่ก็มา ฝ่ายเจ้าเล้าก็ไม่ไต่ยืน
 ว่าใช้สติปัญญาปฏิบัติตามเหตุผล คึกเอาแต่การคร่ำจะกดขี่
 พม่าที่อยู่ในอาณาตนให้มาต่อสู้ด้วยกลัวอาณาอย่างเคียว จนแม่

ทพคนหนึ่งซึ่งเจ้าอึ้งจะเอาโทษว่าสู้อังกฤษไม่ได้นั้น เห็นมาเข้า
 ด้วยอังกฤษเสียกับคนในกองทัพสัก ๓๐๐๐ เศษ แลฟังข่าวก็ได้
 ยินว่า พวกเมืองอึ้งจะเมื่อไต่ย็นว่าในทัพอังกฤษเกิดความไข้มาก
 ลงรากชุนก็คึกใจ ว่าเทวดาช่วยข้างพม่า ฤาเมื่อแอกมีราล
 ออสเตอร์แม่ทัพเรือผู้ใหญ่ในอังกฤษมาช่วยตายลงที่เมืองบรอน
 เห็นเรืออังกฤษทุกลำชักธงกิ่งเส้าเคร้าโคก คำนับกันตามธรรมเนียมเขา
 ก็คึกใจว่าแม่ทัพอังกฤษตายเสียแล้ว เห็นจะไม่มีใคร
 ขยับราชการ จะกลับเป็นคุณข้างพม่า ฟังขุมแต่การโง่ ๆ ขำ ๆ
 ทั้งนั้น เมื่อรบครั้งก่อนพม่าคอยสู้อังกฤษอยู่ได้แต่คุมเหงคุมเหง
 หลายวัน ครั้นนี้ไม่ได้ยินสักแห่งหนึ่งว่าพม่าต่อสู้อังกฤษอยู่ได้เข้า
 จนหัวขัวโหมงเลย ฉันทาคคเนการว่าในเมืองอึ้งจะครั้งนี้ ถ้า
 ทัพอังกฤษจวนใกล้เข้าไป ที่จะมีใครมาเกลี้ยกล่อมยินยอมทำ
 สัญญาเหมือนครั้งก่อนเห็นจะไม่มี เจ้าอึ้งจะเมื่อเต็มทีเขาก็เห็น
 จะเป็นข้าทรายไม่ได้เรื่อง จนเขาจับฆ่าเสีย ฤาฆ่าส่งให้อังกฤษ
 อย่างเจ้าลังกา ฤาจะลาบวชจะหนีฆ่าตัวตายเสีย เมื่อเป็น
 คึงนผู้ที่จะรับเป็นเจ้าแผ่นดินพม่าต่อไปเห็นจะไม่มี เพราะไม่มีกำลัง
 จะต่อสู้อังกฤษ แลทหารอนจะใกล้เกลี้ยเกลี้ยกล่อมให้ความแล้ว
 ก็คงจะวุ่นกันไม่ช้าวันในอันเป็นแน่ แต่ข้างฝ่ายอังกฤษนั้นเขามา
 ทำศึกครั้งนี้ก็ไม่อยากได้เมืองอึ้งจะดอก อยากจะเอาชนะเอาเงิน
 ใช้ฤาเขตรแดนใกล้ทะเลเป็นที่ค้าขายเท่านั้น เมื่อเมืองพม่าอึ้งจะ

เป็นตังว่า เขาจะทำอย่างไรรึนั้น ฉันยังคาดการไม่ถูกเลย ยังไม่
รู้ความคิดเขา

แต่ฝ่ายเราครั้น^๕ เพราะเหตุที่ศึกพม่ากับอังกฤษตังว่า
มานี้ การที่เราประสงค์จะเอาไชยชนะแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็เป็น
การเข้าช่องแคบ อยู่ระหว่างจำมัตเข้าฉะแอะโน้นจริง ๆ จะรู้ที่
ทำอย่างไร เพราะว่าเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวท่านได้ให้เมืองเชียงใหม่ไปทำไว้ครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ช้า
พอสิ้นแผ่นดินท่านลงมา เรามาได้แผ่นดิน ถ้าจะนิ่งเสียไม่
คิดอ่านต่อไปให้สำเร็จก็จะเสียเกียรติยศ นานาประเทศราชที่รู้
ความแก่ก็จะสำคัญว่า เราขลาดมีอำนาจน้อยกว่าท่าน ไม่ทำ
การที่พิศอกสงครามได้ ถ้าพม่าไม่มีความกับอังกฤษ ๆ
เป็นความที่วากแล้วกันเสียไม่ร่อยหรอยยับเป็น เมื่อไทยมี
กับเชียงตุงเขาก็คงให้กองทัพมาช่วย การก็จะมากไปหน่อย
หนึ่ง ถึงกระนั้นก็ควรเราจะทำให้ได้ด้วยมานะรักษาเกียรติยศ แล
จะได้ทำขนนางของเราให้เคยการที่พิศอกไว้ไม่ให้สิ้นสูญคนรู้คนเคย
การสงคราม ก็ถ้าพม่าได้ต้องรบกับอังกฤษมาจนร่อยหรอเสียพล
แลเขตรแดนแล้วจึงเสร็จความกัน เมื่อเป็นฉนั้น การก็เป็นทีข้าง
เรา^๕ แต่ฝ่ายเราไม่สบายฟ้าฝนไม่บริบูรณ์ เสียยังอา
หารขัดสน เราจึงกรอรวบรวมเสบียงอาหารตอ^๕ บันสลายสควก
แล้วจึงจะทำได้จะผิดการไปตอ^๕ ขันก็ควร แลการครั้งนี้เมืองอังวะ

แลเขตแดนพม่าข้างเหนือก็เป็นไข้หนักงอมแล้ว ที่จะไม่ตลอดไป
จนป็น่า ถ้าเราจะว่าจะทำแกเมืองเชียงตุงยังไม่ได้ในป็น เพราะ
ขัดสนฝืนเคืองเสบียงอาหาร จะผิดการว่าต่อป็น่า ดังเธอว่าแก่นั้น
ครั้งหนึ่ง ที่นั้นไม่ได้ป็นแน่ เพราะถ้าอังกฤษเขาได้เขตพม่าซิด
เชียงตุงเข้ามาทางเหนือแล้ว เราจะยกไปตีเชียงตุงทีหลัง พวกลาว
เชียงตุงก็จะหวังเข้าพึ่งอังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็ไว้วางใจคนดี มีคนใน
ประเทศใกล้เคียงเป็นพรรค ทำใจคิดว่าจะไม่ให้คนในประเทศใกล้
เคียงเป็นข้าเป็นสหายแก่กัน ถ้ารับเอาขระเชียงตุง มีหนึ่งสื่อเข้า
มาต่อว่าไต่ถามแลห้ามปรามฝ่ายเราไม่ให้ทำกับเชียงตุงด้วยส่ว
นวนเช่นว่าทามล่องน้ำไว้ในหนังสือพิมพ์ กับที่ว่าด้วยเชียงใหม่ทั้งสอง
ชั้นไปแล้วนั้น การของเราที่จะขัดข้องเสีย แลเมื่อป็นไปไต่ถึง
หัวเมืองลาวประเทศราชของเราทั้งปวงก็จะหมิ่นประมาทเราได้ ก็จะ
เกิดความร่อยหรอไปเร็วทีเดียวยากนักหนา ในคำที่มีในท้องตรา
ที่ให้พระศรีสทเทพถิชนมา ไต่ถึงชนมาว่าถ้าพวกข้อมมาว่ากล่าว
ห้ามกองทัพเราไม่ให้ทำแกเมืองเชียงตุง เพราะว่าเคยค้าขาย
กับข้อมเข้าของเกี่ยวค้ำกันอยู่ จะว่าโยเยชักช้าให้เสียราชการ
ตามประสงค์เราไป ก็ให้เขาคิดอ่านโต้แย้งอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว
รับเอาราชการตามประสงค์ของเราจงไต่สนั้น ซึ่งจะส่งเขามาถึง
ก็ได้แต่เมื่อจนข้อมมาว่าขัด ถ้าหากว่าอังกฤษมาขัดแล้ว ก็ยาก
ทีเดียวยะบังค้ำเขอดีอย่างก่อนไม่ได้ เพราะคิดดูให้ที อย่างป็น

คนใจเสาะเพราะเสียบอาหาร ตรีตรองการให้รอบคอบเบื้องหน้า
 ของหลังนั้นเกิด เธอจะว่าพูดมายืดยาวเป็นหนักหนา ไม่ยังคืบ
 บัญชาชี้ขาดอะไรไปสักคำเป็นน้ำท่วมทุ่งไป ก็ให้ชี้ขาดไปอย่าง
 ไรก็ได้ ด้วยการใช้กลตา ได้ฟังข่าวมากแต่ก็ยังเกินทัพอยู่ ว่าด้วย
 เสียบอาหารในหัวเมืองลาวเล่า เธอกับเจ้าพระยาบมราชบอกมาก
 ไม่ตอ้งกัน ข้างเธอว่ามาสองครั้งแล้วว่าไม่เป็นไรพอจะให้ไป
 ไปได้ แต่เจ้าพระยาบมราชไปปรับสมอ้างอ้ายลาวนครลำปาง ลำพูน
 เชียงใหม่ ว่าลาวว่าจริง จะให้ฉันทัดสินอย่างไร คิดกันดูให้คิด
 ฉันทัดใจแก่เธอมาแล้ว

อนึ่งว่าด้วยเรื่องข้างพวกเชียงรุ่งสิบสองพันนาคัน ฉันทัดใจว่า
 แต่ก่อนเรารู้ว่าแก่อุปราชามหาไชยว่า เราไม่โลภอยากได้
 บ้านเมืองสิบสองพันนา และใคร่กักขังครอบครัวของอุปราชาแล
 มารดาไว้นั้นก็หาไม่ แต่จะใคร่ได้แต่เกียรติยศ ให้ราชบุตร
 ผู้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งมาคำนับอ่อนน้อมขอมารดาอุปราชามหาไชย
 แลครอบครัวไปโดยเคารพแล้ว จะยอมให้ไปจากเมืองหลวงพระ
 ขางแลเมืองน่านโดยสะดวก ถึงเมื่อพระยาประวิไชยแลท้าวพระยา
 ฤๅ ซึ่งนางขึ้นแก่มารดาอุปราชาใช้ลงมาหาฉันทัดใจเมื่อการพระ
 ชนมศพนัน ฉันทัดใจว่ากำชัยขึ้นไป แต่ว่าให้คิดให้ราชบุตรมากำ
 นับเราเป็นเกียรติยศ อย่าให้อายหน้าพม่าเท่านั้น คำนั้นก็เป้นคำ
 ออกจากปากฉันทัดใจเป็นเจ้าแผ่นดิน แล้วพวกลาวล่อก็ได้ขึ้นไปแล

ได้มีในท้องตราไปเมืองน่านเมืองหลวงพระบาง ก็อยู่ปราสาทหา
 ไชยเมื่อเขาแรกขึ้นไปนั้น ความก็อื้ออึงไปในพวกครอบครัวลาว
 ลือ จนเขาก็ก็นั่งสนทนากล่าวเราไปถึงพวกเมืองเชียงรุ่งแล้ว
 แลครั้งนั้นถ้าจะคิดครุ่นไปตีเมืองเชียงรุ่งก่อนเชียงตุง เอ็งได้บิยัง
 อาหารเป็นกำลังดังว่าในใบบอกลงมาตามความคิดพระยาน่านว่าขอ
 เห็นขอพระราชการด้วยนั้น ถ้าจะทำแก่เมืองเชียงรุ่งด้วยบริษัชนอก
 รุทธบวงไม่มีเหตุที่ควรก็ควันท่านนั้นแล้ว ฉะนั้นก็อาจอดสูแก่พวก
 ลาวลือมันจะตีได้แน่นอนได้ว่า เป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่พ่อหลวงมันด้วย
 การไม่จริงคงว่าแก่มันแต่ก่อน อนึ่งการที่เราเริ่มจะยกทัพขึ้น
 ไปครั้งนี้ ก็มีกิตติศัพท์ว่าจะไปทำแก่เมืองเชียงตุงแห่งเดียวดอก
 เพราะฉนั้นใจฉันรักแต่การเกลี้ยกล่อมแล้วโลมให้ไต่มาโดยนวล
 ฤๅจโนใจในท้องตราบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ่งผู้เดียว อย่าให้การเป็น
 ว่าเราพ่อหลวงอปราสาทหาไชยพี่น้องเขาให้ตายใจ แล้วยกไปกด
 ข่มเหงเอาจึงจะควร อนึ่งถึงเมืองเชียงตุงก็ตีเมืองกองทัพเราจะยก
 ไปตีให้ถึงกัณฑ์เสียยังอาหาร แล้วหากว่าจะไปตลอดมิได้ ก็ให้
 คิดมีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมมหาชนานให้เข้าหาเราเสียเป็นเกียรติยศ
 ถ้าการอย่างไรวะหว่างนั้นพอจะสำเร็จได้ เพราะเชียงตุงเดี๋ยวนี้
 จะคิดพึ่งพามากไม่ได้ แลการที่เรายกขึ้นไปเป็นทัพใหญ่ก็อื้ออึง
 ถ้าพวกเชียงตุงคน ๆ หนึ่งก็เห็นจะเข้ามาหาเรากรรมมัง ฯ

ที่ ๒๒

พระบรมราชาธิราช พระราชทานเงินพระเจ้าลูกเธอ

๑ สมเด็จพระบรมเมณฑรมหาภิรมย์ สุธรรมาธิบดีเทพยพงษ์ วรษา
 ศิขรกรรมศรัทธา วรชติยราชินิกโรคม จาตุรนต์บรมมหาจักรพรรดิ
 ราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชวิราชบรมนารถพิตร พระจอม
 เก้าเจ้าแผ่นดินสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระราชวงศ์ซึ่ง
 ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาณ ผู้พระบิดาของผู้ *** บตร^๑
 จะขอสิ่งสอนผู้บุตรไว้ว่า *** เอ๋ย พ่อขอสิ่งแก่ตัวเจ้าไว้ ทรัพย์
 ที่มั่งคั่งว่าจำนวนผูกติดกับหนึ่งสิ่งนั้น มีตราของพ่อปักไว้เป็นสำคัญ
 เท่านั้น พ่อให้แก่เจ้าคนเดียว ตัวเจ้าเมื่อโตใหญ่อายุได้ ๑๖ ปี
 แล้วจงคิดอ่านเอาเป็นทุนทำมาหากินเลี้ยงตัวต่อไป แลใช้สอย
 ตามสมควรเถิด แต่พ่อขอเสียเป็นอนาคตที่เดียว คิดถึงคำพ่อ
 สั่งให้มากนักหนา (อย่าสุยฝันแลอย่าเล่นผู้หญิงไม่ค้ำชู อย่าเล่น
 เพื่อนกับใครเลย มีผู้มีเถิดแต่)^๒ อย่าให้ปอกลอกเอาทรัพย์ของ

๑ ตรงช่องว่างที่ลงดอกจันทน์ไว้ เป็นที่ลงพระนามพระเจ้าลูกเธอ

๒ ความในวง วรรคต้นสำหรับฉบับที่พระราชทานพระองค์ชาย วรรคหลังสำหรับ
 ฉบับพระราชทานพระองค์หญิง

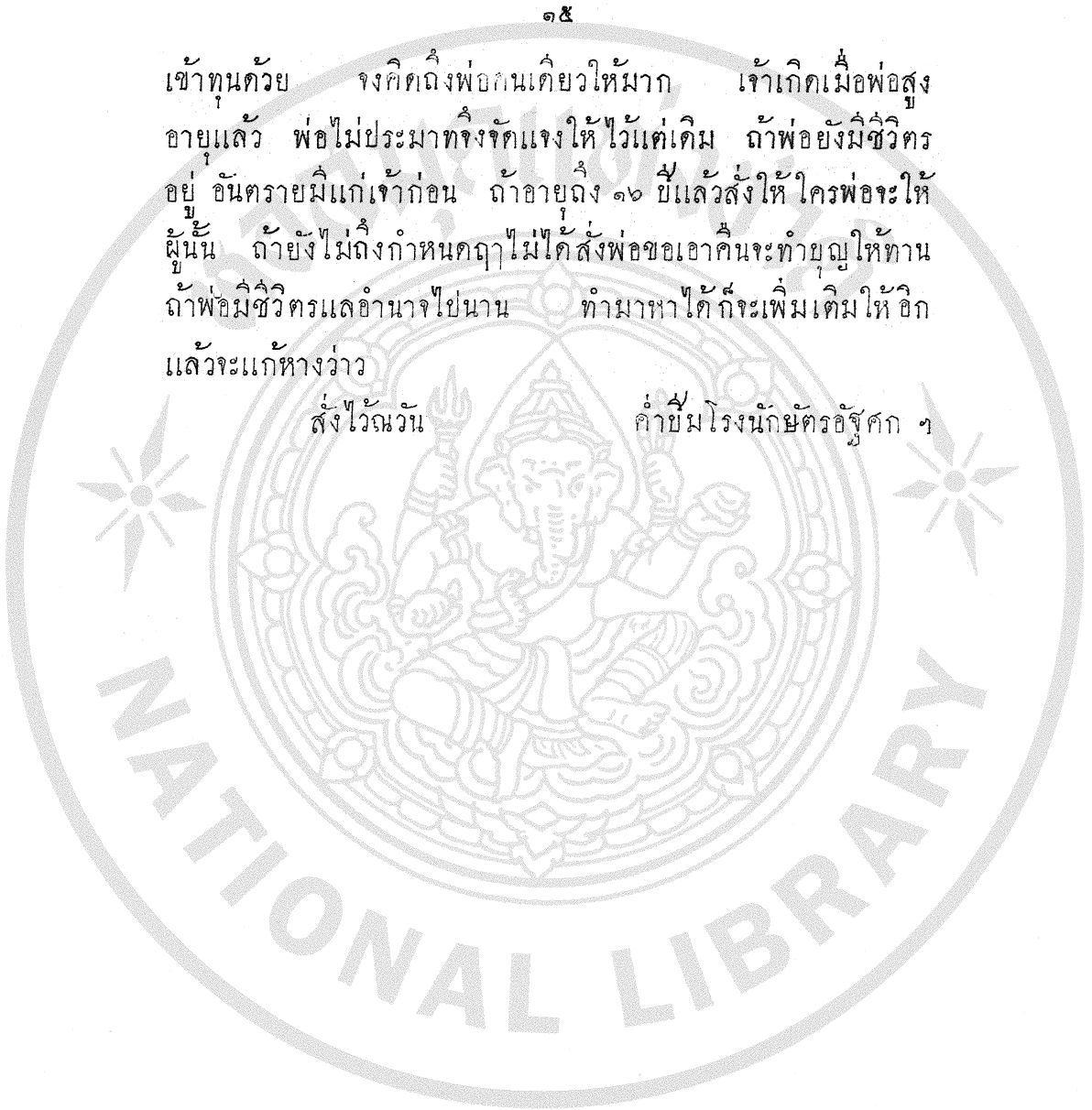
เจ้าไปได้นัก จงรักษาตนของพ่อให้ไว้ นี่เป็นเกียรติยศชั่วลูกชั่วหลาน เอาแต่กำไรใช้สอย เจ้าจงอย่าเล่นเบี้ยเล่นโปเล่นหอยเลย เป็นอันขาด แลอย่าทำสุ่ยสุ้ยสุ่ยร้ายใช้เงินทองง่ายไม่คิดนาคิดหลัง จงคิดอ่านทำมาหากินตรึตรองให้ดี อย่าให้นักเลงคนโกงมันหลอกลวงได้ จะเสียทรัพย์ด้วยอายเขาด้วย เมื่อสืบไปภายหน้านานกว่าจะสิ้นอายุตัวเจ้า ตัวเจ้าจะตกเป็นข้าแผ่นดินใดใดเท่าใดก็จงอุสาห์ตั้งใจทำราชการแผ่นดินให้ดี อย่ามีความเกียจคร้านแชะเชื่อนแลเป็นอย่างอื่น ๆ บรรดาที่ไม่ควรเจ้าอย่าทำ อย่าประพฤติให้ต้องตำหนิติเตียนตลอดถึงพ่อด้วยว่าสั่งสอนลูกไม่ดี จงเอาทรัพย์ที่พ่อให้ไว้เป็นกำลังตั้งเป็นทุน เอากำไรใช้การบุญแลอุทิศหนุนตัว ทำราชการแผ่นดินเทอญ

ถ้าทรัพย์เท่านี้ที่พ่อให้ไว้ ไปชักขวางถ่วงหรือไปด้วยเหตุที่มีผู้ข่มเหงผิดๆ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เจ้าจงเอาหนังสือคำสั่งของพ่อหนักคำประกาศที่ให้ไว้ด้วยนั้น ให้เจ้านายแลท่านผู้ใหญ่ข้างในข้างนอกช่วยกันให้หลายแห่ง ปรึกษาหารืออันวอน ขอความกรุณาเมตตาแลสติปัญญาท่านทั้งปวง ให้อันเคราะห์โดยสมควรเถิด เล่าความเล่าเหตุที่เป็นอย่างไรนั้นให้ท่านทั้งปวงฟังโดยจริงๆ พุดจาให้เรียบร้อยเบาๆ อย่าทำให้ท่านที่เป็นใหญ่ในแผ่นดินขัดเคืองกริ้วกราดชิงชังได้ จงระวังความผิดให้มาก อย่าตามใจมารดาแลคนรักนัก ทรัพย์นี้ของพ่อให้เจ้าคอก ไม่ใช่มารดาเจ้าแลผู้อื่น

เข้าทนต์ด้วย จงคิดถึงพ่อจนเหนื่อยให้มาก เจ้าเกิดเมื่อพ่อสูง
 อายุแล้ว พ่อไม่ปรมาทจึงจัดแรงให้ไว้แต่เดิม ถ้าพ่อยังมีชีวิต
 อยู่ อันตรายมีแก่เจ้าก่อน ถ้าอายุถึง ๑๖ ปีแล้วสั่งให้ใครพ่อจะให้
 ผู้นั้น ถ้ายังไม่ถึงกำหนดฤกษ์ไม่ได้สั่งพ่อขอเอาคืนจะทำบุญให้ท่าน
 ถ้าพ่อมีชีวิตแล้วอ่านาไปนาน ทำมาหาได้ก็จะเพิ่มเติมให้อีก
 แล้วจะแก้ทางว่า

สั่งไว้ฉะฉิน

คำข่มโรงนักยตร์อิฐตก ๆ

ที่ ๓

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระหริรักษ์นครungskัมพูชา

๑ เจตหมายมายังองค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชาให้ทราบ ว่าครั้งนั้นเองตั้ง ราชทูตชามายิศเคอัมเปรอกเคฝรั่งเศส นโปเลียนที่สาม เจ้ากรุงฝรั่งเศส เข้ามาขอทำการติดต่อทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยาบัน แลทำสัญญาทางค้าขายโดยเรือลูกค้าทางทะเล การทั้งปวงก็คล้ายกันกับอังกฤษแลอเมริกัน ที่ได้มาทำแต่เพียงแต่ตนเป็นเสร็จแล้วกันไปนั้นแล

แถมองค์ราชทูตอังกฤษได้ทั้งตัวเองแลบุตรหญิงสองคน ได้เข้ามาในพระบรมมหาราชวังหลายเวลา มาพุดจากับฉันเอง ด้วยภาษาอังกฤษไม่มีล่าม แจ้งความว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ทราบความว่า องค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี มีน้ำใจจะใคร่ผูกไมตรีกับชาติฝรั่งเศส ได้จัดแจงส่งของในเมืองเขมร คือ รวงแลกระวานแลอื่น ๆ ฝากไป เพื่อจะให้ถวายแก่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแต่ก่อน สิ่งของนั้นก็ไม่ได้ไปถึง สายสัญญาณอยู่กลางทาง เปนแต่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสสืบทราบความภายหลัง แลเมื่อตั้งตัวมองติจิเป็นราชทูตมาเจริญทางพระราชไมตรีทำสัญญาค้าขายการ

ค้าขายกับเมืองไทย แล้วให้ไปขอทำไมตรีแลเปิดทางค้าขาย
กับเมืองญวนอีกนั้น จึงได้มีรับสั่งแก่มองตังราชทูตว่า เมื่อ
มาถึงเมืองไทยแล้วให้แจ้งความด้วยเรื่องเมืองเขมรให้ทราบ แล้ว
ขอให้ไทยยอมให้ไต่ไปแวะเยี่ยมเยียนเจ้าเมืองเขมร เมื่อกลับ
ไปจากกรุงไทยจะไปเมืองญวนนั้น ด้วยพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทราบ
เห็นว่าเมืองเขมรเป็นเมืองน้อยขึ้นแก่เมืองไทย จึงให้บอกเมือง
ไทยให้ทราบก่อน

ความเรื่องนี้เจ้าพระยานิกรบดินทรได้ทราบแล้ว ได้มีหนังสือ
ให้พระยาพระเขมรที่เข้าไปถือออกมาแล้ว แจ้งความให้องค์พระ
หริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีทราบก่อน พระยาพระเขมรได้ออกจาก
กรุงเทพ ฯ แต่เดือน ๘ ข้างแรมแล้ว

มองตังราชทูตฝรั่งเศสแลบุตรหญิงของทูตที่พูดอังกฤษ
ได้ถามฉันว่า ล่ามที่พูดฝรั่งเศสอังกฤษกับภาษาเขมรฤ
ไทยที่จะได้ใช้พูดได้ตอบกับเจ้าเมืองเขมรนั้น มีที่เมืองเขมรฤไม่
ฉันบอกว่ามีสังฆราชฝรั่งเศสชื่อ ริเวอเรน คอกเตอมิซ บิจนบ กัน
สาร์จ เป็นคนรักศาสนาฝรั่งอยู่ที่เมืองอุดงมีไชยพูดเขมรก็ได้
ญวนก็ได้ สังฆราชมีช คนนี้ ได้เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นี้ แต่
ยหลังหลายเดือน ได้เข้ามาหาฉันแต่พูดอังกฤษด้วยไม่ได้ ต้อง
มีล่ามแปล แต่ฉันเห็นว่าเป็นคนดีได้ทำงานอยู่ แลทราบว่า
เป็นคนโปรดยุติที่เชื่อถ้อยนักของเจ้าเมืองเขมร แนะนำความ

รู้เลอย่างธรรมเนียมมคคี่ต่าง ๆ แลซึ่งว่าเจ้าเมืองเขมรถวายของไป
เมืองฝรั่งเศสนั้น ก็เห็นจะเป็นความคิดสังฆราชฝรั่งเศสออกเทศมิต
จะจัดแจงไป สังฆราชมิชคงจะเป็นล่ามไคคี่ที่เคียว แลมอง
คี่ได้ถามว่า หนทางจะขึ้นจากเรือทเมืองกำปอดแล้วเดินไปเมือง
อุดงมีไชยนั้นไกลเท่าไคคี่กัไมล์ ฉันว่าฉันไม่เคยไปจะบอกนัย
ไมล์ไม่ได้ แต่ทว่าต้องเดินบุกป่าไป ๔ คีน ๕ คีน ฤคูนก
เป็นน้ำเป็นโคลนเดินยาก ถ้าหากว่าจะเอาเรือไฟลำเล็กที่ขึ้นมา
อยู่ทกรุงนี้เข้าไปทางปากน้ำป่าคักพระตะพังไค แล้วไปเรือกลไฟ
จนถึงเมืองพนมเปญจะคี่ แต่เมืองพนมเปญไปอุดงมีไชยนั้น จะลง
เรือเล็กขึ้นไคคี่ได้ จะเดินบกขึ้นไคคี่ได้ เจ้าเมืองเขมรก็เห็นจะ
มีความยินดีรับ แต่เรือนรับแขกเมืองที่เป็นตักสอาดสมควรแก่
แขกเมืองผู้คี่เห็นจะไม่มี มีแต่เรือนไม้เรือนจากคา ค้วยเป็น
เมืองคี่ใหม่ แลปากน้ำป่าคักพระตะพังนั้น บคี่ญวนกันเอา
ไปเป็นของญวนเสียแล้ว แต่ครั้งเจ้าเมืองเขมรคนเก่า ถ้าเม้น
ทูตฝรั่งเศสเอากำปั่นลงไปถึงปากน้ำป่าคักพระตะพังแล้วให้ห็นังล
เข้าไปถึงผู้ครองเมืองพทไชมาศฤาโจคก ขอให้ยอมให้กำปั่นไฟ
เข้าไปในปากน้ำแล้วขึ้นไปเมืองเขมร เมื่อผู้ครองเมืองข้างญวน
ยอมแล้วก็เห็นจะไปไคคี่บาย คี่กว่าเดินบุกป่าคักลยน้ำลย
โคลนถึง ๔ คีน ๕ คีน แต่ท่าเมืองกำปอดไปเมืองอุดงมีไชย อนึ่งก็
จะได้ไปนอันลงใจญวนคี่ว่า ญวนจะรับเป็นไมตรีค้วยฝรั่งเศสฤาไม

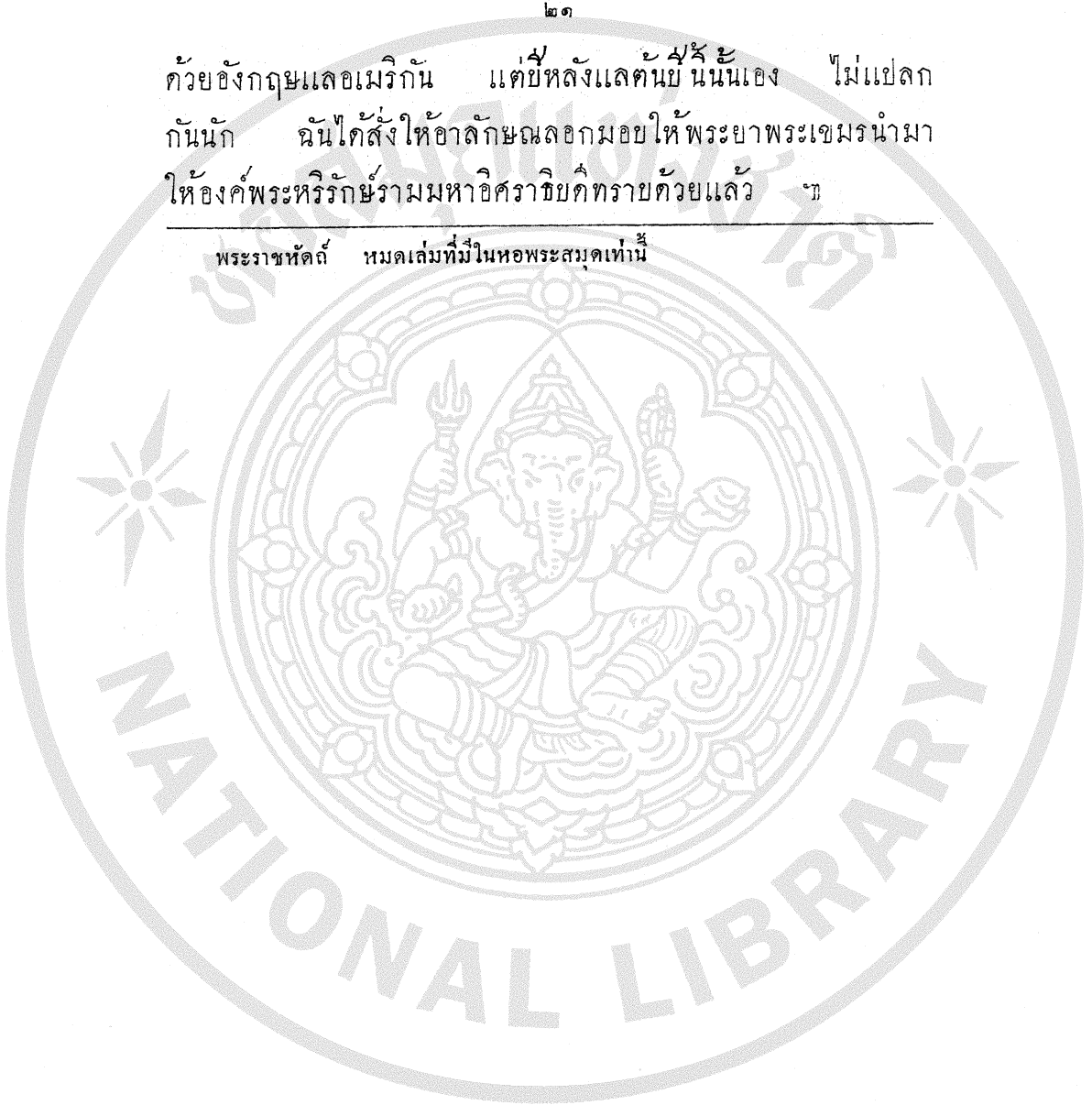
และได้ขอให้ญวนรู้ว่าทูตฝรั่งเศสกลับไปจากเมืองเขมรแล้วจะ
ขึ้นไปเมืองเว้ขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี แลเปิดทางค้าขาย
ด้วย มองตึงก็ขยตรหญิงจึงว่าแก่นั่นว่า คิดมาแต่เดิมก็ว่าจะ
ไปแะเมืองเขมร ขึ้นที่เมืองกำปอดไปถึงที่นั่นแล้วจึงจะคิดอ่าน
ถ้าจะเข้าไปทางปากน้ำย้าคักพระตะเพิงขึ้นไปจนเมืองเขมรได้แล้ว
จะใคร่ไปด้วยเรือไฟทั้งสองลำจึงจะพ้นความกลัวญวน ด้วยยังไม่
รู้จักเป็นไมตรีกับญวน ไม่รู้ใจเขาว่าจะกลับใจคิดอย่างไร ต่อ
กรมโมโตแม่ทัพขึ้นไปด้วยจึงจะไปได้ ฉันทักไปบอกแก่นมองตึง
แลขยตรหญิงว่า ท่านเสนาบดีที่กรุงก็ได้มีหนังสือออกข่าวออกไป
ถึงองค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี เพื่อจะให้ทราบก่อนว่า ทูต
ฝรั่งเศสจะไปหา เห็นองค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี ก็จัด
พระยาพระเขมรลงมาคอยรับอยู่กำปอดกระมัง มองตึงก็ขยตร
หญิงถามฉันทักว่า ถ้าตัวไปถึงเมืองเขมรแล้ว จะขอหนังสือ
องค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีไปถึงเจ้าเวียงคานามชักโยงขอให้
ทูตฝรั่งเศสได้เข้าไปทำสัญญาไมตรีแลทางค้าขายเหมือนกับเมือง
ไทยจะได้ฤทธิได้ อนึ่งจะขอหนังสือเมืองเขมรไป ขอให้เรือ
ไฟแล่นขึ้นไปทางปากน้ำย้าคักพระตะเพิงจนเมืองพนมเปญ กับญวน
ที่เป็นเจ้าเมืองผไทมาศแลโจทกให้ยอมตามก็ดี จะได้ฤทธิไม่ เจ้า
เมืองเขมรจะให้ฤทธิไม่ ฉันทักว่าไม่ทราบเลย เจ้าเมืองเขมร
ก็ตั้งอยู่ใกล้เมืองญวนจริง แต่ตัวเจ้าเมืองเขมรองค์นี้เป็นพวก

ไทยแท้ แต่เมื่อยังหนุ่ม ๆ อยู่ไน้ไ้มาอยู่ในกรุงนถึง ๒๙ ปี
 เป็นมิตรชอบกัชนั้เล่นคัวยกันมาแลฉั้ไน้ยังเค็้กอยู่ พระบาทสมเค็้จ
 พระนั้เงลา้เจ้าอยู่หัวท้านตังออกไปเป็นเจ้าเมืองเขมรไ้ ๑๒ ปีเค็้ษ
 มาแล้ฉั้ ยั้อมไ้พระยาพระเขมรคุมเค็้รองบรรณาการมาส่ง
 บั้ละครังมีไ้ชาค แลไ้มาเยั้ยมเยั้ยนปลุกษาหารอการงานยั้หนึ่ง
 กั้หลายครัง บุตรชายของเจ้าเมืองเขมรก็เข้ามาอยู่ทั้กรุงไน้ในคั้
 สามองคั้ แต่ท้เมืองญวนนั้ทรายว่าคั้ตามบเจ้าเมืองเขมรจ
 แต่งทูตไปคั้ณบั้ครังหนึ่ง แต่ท้เมืองไ้กลั้เค็้ยงนั้จะอยั้างไรไ้
 ทรายเลย เขากั้คั้ขายถึงกันอยู่ แต่ฝัายไทยนั้เป็นชาคั้กกับ
 ญวนไ้ยอมเป็นไม้ตรีกับญวนเลย ถ้าเป็นไม้ตรีกับญวนทุกั้ว่า
 กลั้วขั้มขั้ต่าง ๆ แล้ขั้ยั้ากวนเอาเรื้บขั้ข้างปลาขเขตรปลา
 แตนฝัายเห็นอไทย แต่เมืองเขมรนั้ไ้กลั้กับญวนนั้ก ไทย
 จั้ยอมไ้เป็นไม้ตรีไปมาหากับญวนตามใจเขมร เพ็้จะไ้ให้เมือง
 เขมรรักษายั้านเมืองไ้เป็นคั้ขั้ยั้สยาย อาไ้ครยลั้งของเค็้รองคั้
 ขายกับเมืองญวนเป็นเมืองไ้กลั้กัน

มองคั้จั้ทูตฝัรังเศสอยู่ทั้กรุงเทพ ฯ เค็้ตอนเค็้ษ ไ้คั้ปลุกษา
 กับเสนาบดีแล้ทำหนั้ลั้สั้ญญาทางพระราชไม้ตรี แล้การคั้ขาย
 เป็นอันเสร้จแล้ ไ้คั้ลั้งตราในหนั้ลั้สั้ญญา ฅวัน ๖ ๑๔๘ คั้
 (บั้มะโรงอัฐศกจุลศั้กราช ๑๒๑๘) แล้ความขั้ทั้งปวงในหนั้ลั้สั้
 ญญานั้ก็กลั้ยากันกับขั้ลั้ญญาทั้งปวงในหนั้ลั้สั้ญญาที่ไ้ทำ

ด้วยอังกฤษแลอเมริกัน แต่ขลังแลตนย นนเอง ไม่แปลก
กันนัก ฉะนั้นได้สั่งให้อาลักษณ์ลอกมอให้พระยาพระเชมรนำมา
ให้องค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีทราบด้วยแล้ว ๗

พระราชหัตถ์ หมดเล่มที่มีในหอพระสมุดเท่านี้

ที่ ๔
พระราชหัตถเลขา ถึงพระรามัญมุนี^๑

นมัสการยัง พระรามัญมุนี

ด้วยหนังสือเจ้าคุณฝากมาถึงฉันแต่เมืองราชบุรีฉบับหนึ่ง แต่เมืองกาญจนบุรีฉบับหนึ่ง ใ้รับแล้วในเวลาอันควร การที่ฝากหนังสือไปมานั้น ฉันได้มีหนังสือไปถึงพระพิเทศพานิชพิศิตภักดี เมืองสิงคโปร์ให้ทราบแล้ว ว่าเจ้าคุณจะออกไปเที่ยวอยู่ณเมืองมาลเมียนแลเมืองอื่นๆ ซึ่งเป็นเขตแดนของอังกฤษชายพลงนำเมืองพม่า จะต้องฝากหนังสือไป ๆ มา ๆ อยู่กับเจ้าคุณกว่าเจ้าคุณจะกลับมา จะคิดอ่านอย่างไรจึงจะส่งหนังสือไปมาให้ได้ คล่องได้เร็วกว่าเดินทางบก เขาจึงว่าเขามาว่าเอเชนตคือ คนที่ใ้หนังสือไปมาถึงเขาอยู่เป็นนิจนั้น มีอยู่ที่เมืองมาลเมียนแห่งหนึ่ง เมืองร่างกุ้งแห่งหนึ่ง เมืองยะโฮแห่งหนึ่ง แต่เขาหาได้บอกชื่อมาว่าชื่อไรไม่ แต่เขารับว่าถ้าฝากหนังสือไปถึงเจ้าคุณ เขาจะให้เอเชนตของเขาส่งให้ถึงมือจงได้ เพราะฉะนั้นฉันจึงฝากหนังสือฉบับนี้ให้เจ้าคุณที่เมืองมาลเมียนก็ดี เมืองร่างกุ้ง

๑ พระรามัญมุนีองค์นี้ชื่อฮัม เปนเปรียญ ๘ ประโยคอยู่วัดบวรนิเวศน์ แต่ครั้งยังทรงผนวช ในรัชกาลที่ ๔ เปนพระราชาคณะ ที่พระรามัญมุนีแล้วไปอยู่วัดบวรมงคล

กัณฑ์ เมืองยะไข่กัณฑ์ เจ้าคุณพุดจาได้ถามเขาว่าตัวเขาเอง ฤๅ
 คนอื่นคนไหนเป็นเอเชนซ์ของพระพิเทศพานิชได้ ชื่อว่าคันทิมจึง
 เมืองสิงคโปร์ ด้วยชื่อตั้งเขาจะไม่รู้จัก ถ้ารู้จักตัวเอเชนซ์ของพระ
 พิเทศพานิชเป็นแน่แล้ว ก็คิดอ่านรู้จักนัยหมายกับเขาไว้เสียให้
 แน่นนอน เจ้าคุณจะไปเที่ยว ไปพักเมืองไหนกัณฑ์ ก็บอกให้เขารู้ ถ้า
 เอาหนังสือฝากไปที่หลัง เขาจะได้นำส่งถึงเจ้าคุณเร็ว ๆ ใ้สบาย ๆ
 เมื่อเจ้าคุณจะฝากหนังสือฤๅสิ่งไรมาในกรุง ฯ จงมอบให้เขาฤๅส่ง
 ให้เขา ฝากเขามาเรือกลไฟให้ถึงพระพิเทศพานิชเถิด ของ
 จะถึงกรุงโดยเร็ว

อนึ่งฉันต้องการจะใคร่ได้พระพุทธรูปแก้วกระย่น แต่ทำอย่าง
 พม่าน่าตักสันนิก ถ้าหาแก้วกระย่นที่เป็นก่อนไต่จะดีใจนัก แต่
 หาไต่จะไต่ที่เป็นพระพุทธรูปแล้ว ก็จงเลือกเอาที่อ่อน ๆ พอจะ
 แก่ไต่มาได้ ถ้าไต่แล้วจงส่งมา ฤๅจะเอามาเองก็ตาม แต่ที่
 ทำเป็นลูกประคำแล้วไม่ต้องการ ดินสอแก้วพม่าที่ดี ๆ หาฝาก
 มาให้บ้าง เจ้าคุณจะต้องการอะไรจากกรุงบ้างอีกก็จงจดหมาย
 ฝากเขามา จะจัดหาฝากไปให้ ถ้าเป็นของใหญ่ ๆ หนัก ๆ
 ต้องเสียเงินค่าจ้างเดินทาง.

จดหมายมาฉวัน ๗ ๖ ๓ คำ ข่มเมฆสัมฤทธิ์คก ศักราช ๑๒๒๐

ที่ ๕

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม
 แลองค์พระหริราชคณีย์ ณกรุงกัมพูชา

จดหมายมาถึงองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช องค์
 พระหริราชคณีย์ไกรแก้วฟ้า^๑ ว่าตั้งแต่การซึ่งเกิดวิวาทกับวัดตา^๒
 ที่เมืองอุตุมมีไชย เมื่อเดือน ๕ มาจนวัดตาหนีมาเมืองนครเลียมราช
 นั้น การได้ฟังมาแต่ไยบอกของเธอทั้ง ๒ แลคำบอกเล่าต่าง ๆ
 ฟังการแต่เดิมคิดดูเห็นว่าจะน้อยตก ถ้าตัววัดตาได้กลับเข้ามา
 เลียกรุงเทพฯ^๑ แล้ว พวกสอพลอประจบยุงก็เห็นว่าเมื่อไม่มีที่
 พึ่งที่หมายแล้ว ก็จะถูกขับคืนเข้าอ้อมน้อมแก่เธอทั้ง ๒ ตามเดิม
 ฤๅโดยว่าถ้ามันจะกระตากกลัวอยู่ ถ้าเธอทั้งสองเอาใจก็ต่อแล้ว
 เกลียกล่อมมันก็เห็นจะเป็นปรกติดีจ้ะเก่า จึงได้เขียนจดหมายไป
 ให้เธอถึงความท้อแล้ว ครั้นภายหลังได้ฟังไยบอกของเธอแล
 คำบอกเล่าอื่น กล่าวว่าสนงไสจางวางมีมโนแก้วกลับออกไป
 เกลียกล่อมคนในหัวเมืองเป็นอันมากแล้ว คิดต่อสู้กับพวกเมือง
 อุตุมมีไชย ก็ได้ให้มันตราออกไปให้อำนาจกับเขาให้จับสนงไสจาง

๑ คือองค์สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชาทุกวันนี้

๒ นักองศ์วัดตาเป็นน้อง ภายหลังเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ อีกจนรัชกาลที่ ๕

วางมีมโนแก้วทำโทษ ด้วยคิดเห็นว่าอำนาจพวกเมืองอคงมีไชย
คงจะปราบปรามพวกนั้นให้สงบได้ ครั้นภายหลังมาคอยฟังไวยบอก
แต่เขอกก็เห็นหายไป แลได้ยินข่าวว่าเขมรพวกสนองโลก็กำเริบมาก
ขึ้น พวกเมืองอคงมีไชยที่ไยให้มาปราบปราม จะทำการอ่อนๆ
มีอยู่อย่างใด ถ้าอ่อนกำลังอยู่เองโดยธรรมชาติสนองโล
ไม่ได้ สนองโลจับตัวไยแล้วปล่อยกันไป เป็นเหมือนฟ้าให้
ครั้นพวกวิศาดาแรงขึ้นดังนี้ ตัววิศาดากับศิวิรังษ์แน่นเข้ามาอยู่ถึง
เมืองพระตะบอง แล้วไยฟังข่าวว่าพวกพองกำลังขึ้น ก็คิดมี
อาการกระต้างกระตือรือร้นไป สั่งออกไปให้เข้ามากว่าศตเพี้ยนบอก
ช่วยออกแอกไป พวกเมืองพระตะบองก็พลอยออกแอกตามไปด้วย
พวกพระยาอนชิตชาญไชยข้าหลวงซึ่งเป็นไทย ออกไปอยู่เมืองพระ
ตะบองกันอยู่ตัว พวกเมืองพระตะบองก็คิดการไม่ต้องกับข้าหลวง
แยกทำไวยบอกแจ้งความแก่กรุงเทพ ฯ แต่โดยลำพังพวกเมืองพระ
ตะบอง เมื่อการเป็นดังนี้ข้าพเจ้ามีความวิตกนัก เพราะเห็นไย
บอกของเธอขึ้นนี้ห่างไป เป็นทำให้คำนึงว่าพวกสนองโลจะกลับ
กล่อมกันสกัดหนทางยึดเสียไม่ให้ไยบอกมาได้กระมัง เมื่อเป็นดังนี้
การที่ควรที่กรุงเทพ ฯ จะแต่งกองทัพให้แม่ทัพมีกำลังเป็นที่ยำเียง
เกรงกลัวของพวกเขมรที่ขุนนายคุมไพร่ออกไปอยู่ที่เมืองพระตะบอง
แล้วส่งตัววิศาดากับศิวิรังษ์เข้ามา แลกำราบพวกเมืองพระตะบอง

เสียให้คงอยู่ในการสำหรับเมืองพระตะบองโดยปรกติ อย่าให้
 พลอยอ้อแอ้ด้วยวัดตาไป แต่เพราะไม่ได้ให้เขOTH ๒ รู้ก่อน ว่าจะ
 ให้กองทัพออกไปนั้นด้วยความประสงค์ทั้งนั้น ก็วิตกไปว่า ถ้ารบ
 ให้กองทัพออกไปเมืองพระตะบองโดยเร็ว เกลือกพวกเขาจะเห็นไป
 ว่าที่กรุงเทพ ฯ ก็เข้าด้วยวัดตาให้กองทัพออกไปช่วยวัดตา เพราะ
 ตัววัดตายังคงขอกบฏช่วยขัดขวางอยู่ที่เมืองพระตะบองหาไม่ จึง
 ได้คิดให้พระยาราชวรานุกูล พระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน
 เป็นข้าหลวงออกไปช่วยพระยาอนันตที่เมืองพระตะบอง แลคิดจะ
 ให้พระศรีเสนาภย์จมนราชามาตย์ตระเตรียมตัวแลแต่งท้องตราไว้
 จะให้ออกมาพึ่งราชการที่เมืองของมีไชย แลจะหาเรือที่จะ
 ให้กองทัพออกไปที่เมืองพระตะบองนั้นเสียก่อนด้วย พระศรีเสนา
 ภย์จมนราชามาตย์ยังไม่ทันออกจากกรุงเทพ ฯ พระยามหาเทพ
 ซึ่งมาทางทะเล พระยามหามนตรซึ่งมาทางบกก็ไ้มาถึงพร้อมกัน
 ได้เอาศุภอักษรไปบอกของเธอมาแจ้งความทราบแล้ว ครั้นอีก ๒
 วันไปบอกของเธอก็ไ้มาถึงอีกฉบับ ๑ ของกองทัพไทยไปช่วย เมื่อ
 ได้ทราบดังนี้แล้วก็มีควมยินดี จึงได้จัดให้เจ้าพระยาชุมมนตร
 ศ์สุนทรบรรราชมาตยาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ที่สมุห
 นายกในพระบรมราชวัง กับพระยาสิงหราชฤทธิไกร ยุติโนย
 เนติชากามหาประเทศาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ผู้รักษา
 กรุงเก่า คุณไพรพลพอสสมควรเป็นกำลัง พอให้วัดตาแลศิริวงษ์

เลเซมรทเข้าพวก แลพวกเมืองพระตะบองรู้จักยำเียงเกรงกลัวไม่น้อยตัวให้เซมรทเคลนได้เหมือนพวกพระยาอนชิต จะให้ยกออกไปตั้งพิงราชการอยู่ที่เมืองพระตะบอง แลบอกให้ทราบตามหนังสือสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะมาถึงพวกเมืองพระตะบอง ว่าองค์พระนโรดมฯ กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะยกครอบครัวออกจากเมืองอุคงมีไชยไป จะตั้งกองกองทัพที่ขอให้ไปช่วยกันอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ ครั้นได้ทราบดังนี้ก็มีความยินดี จะใคร่ให้เจ้าพระยามุขมนตรีได้พบกับองค์พระนโรดมกิศราชาการด้วยกัน ถึงพวกสนองโสเลเซมรทเข้าด้วยสนองโสสนั้น มันก็ว่ามันไม่ได้ประทุษร้ายต่อกรุงเทพฯ ถ้าคำนั้นเป็นคำจริง เมื่อกองทัพออกไปเห็นมันก็จะเข้าหา ถ้าเมื่อมันไม่เข้าหา เจ้าพระยามุขมนตรีเป็นผู้มีอำนาจออกไปแล้ว ให้หนังสือไปเรียกร้องมัน เห็นมันก็จะเข้ามาตอกระมัง ถ้าเป็นดังนี้ เห็นเจ้าพระยามุขมนตรีแม่ทัพก็จะจัดแจงการให้เรียบร้อยรวมด้วยราชการได้ ว่ามาทั้งนี้ก็ด้วยเป็นการคะเนโดยใจหวังที่จะทำแผ่นดินเมืองเซมรให้ร้ายคาบเป็นปรกติ โดยไม่ได้ใช้ศาสตราวุธรบพุ่งกัน แต่การจะได้ดังนี้ฤา มิได้ดังนี้ จะประมาณการเป็นแน่ก็ไม่ได้ จะประมาณน้ำใจของคนที่เกิดไปผิดๆ ถูกๆ อยู่ต่างๆ นั้น ก็ยังไม่ประจักษ์เลย ขอองค์พระนโรดมฯ กับพระยาพระเซมรผู้ใหญ่ จึงได้ไปพบกับเจ้าพระยามุขมนตรีแม่ทัพแล้วคิดอ่านการที่ควรนั้นเถิด

อนึ่งเมืองกำปอคนั้นเป็นเมืองท่าลุดค้าต่างประเทศจอดเรือ
 ค้าขาย แลมีฝรั่งอังกฤษขนต่งห่างค้าขายอยู่มาก ข้าพเจ้า
 มีความวิตกอยู่ว่า เมื่อเขมรเมืองคอนกระต้างกระเคืองแก่เรือทั้ง ๒
 คั้งนี้ เกรงจะมีโจรผู้ร้ายใจกำเรียบเข้าปล้นฉกฉวยชิงลูกค้าวานิช
 ที่เขามาจอดเรือค้าขาย แลต่งห่างค้าขายอยู่ที่เมืองนั้น ให้เขา
 เสียทรัพย์สิ่งของเป็นอันตรายน่าต่าง ๆ เมื่อเป็นคั้งนี้ เจ้าของทรัพย์
 เขาจะประวิงไม่ยอมคืนของเขา ให้แต่ผู้รับบังคับมาต่อว่าที่
 กรุงเพท... แลให้พามาต่อว่าให้เรือทั้ง ๒ เสียเงินใช้ให้ก็จะเป็น
 การลำบากยากนัก เพราะวิตกอยู่คั้งนี้ จึงได้จัดให้พระยา
 ฤทธิไกรเกรียงหาญบุษการภักดี อภัยพิริยบวรกรมพาหุ เจ้ากรม
 อาสาใหญ่ซ้าย คุมเรือรบกันไว้ ๒ ลำออกมาช่วยรักษาเมือง
 กำปอคนั้น มิให้มีโจรผู้ร้ายทำอันตรายแก่ลูกค้าวานิชต่างประเทศใด
 การที่เมืองกำปอคนั้น ถ้าเจ้าเมืองกรมการยังอยู่ในบังคับบัญชา
 เมืองออกมีไชย ไม่กำเรียบไปเข้าด้วยสนองโสแล้ว ขอให้องค์
 พระหริราชคณียไกรแก้วฟ้าบังคับบัญชาให้พระยาพระเชมรทเมือง
 ออกมีไชย มาช่วย กำกับเจ้าเมือง กรมการ รักษาบ้านเมืองไว้ให้ดี
 อย่าให้มีโจรผู้ร้ายใด เมื่อพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญออกมาถึง
 เมืองกำปอคนั้นแล้ว ถ้าองค์พระหริราชคณียไกรแก้วฟ้ามีความ
 ประสงค์จะให้ขึ้นไปช่วยคิรราชการที่เมืองออกมีไชยประการใด ก็
 จะมีหนังสือมาเรียกมาเชิญขึ้นไปเถิด ได้สั่งไปแก่พระยาฤทธิไกร

เกรียงหาญแล้ว กำหนดเจ้าพระยามุขมนตรี กับพระยาสิงหราช
ฤทธิไกร แลพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญทั้ง ๒ กองจะได้ยกออกจาก
กรุงเทพ ฯ นี้ในวัน ๑ ๒ ๓ ค่ำเป็นแน่ บัดนี้ได้ให้พระศรีเสนาภย์
จมีนราชามาตย์ออกมากับเรือกลไฟมหาพิไชยเทพพึ่งราชการก่อน
การจะควรรณโคกให้รีบมิโยยออกมา

อนึ่งมองสิเออ ไวกวน ลือโตวิก กอศติโก
ที่กรุงเทพ ฯ แจ้งความว่า กงสุลฝรั่งเศสซึ่งเปนกงสุลที่เมือง
สิงคโปร์ ได้รับบังคับมาแต่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ให้
กงสุลนั้นไปราชการข้างเมืองจีนทางหนึ่ง ครั้นที่กงสุลนั้น
แล้วให้กลับมากที่กรุงเทพ ฯ ขอขุนนางฝ่ายไทยเป็นเพื่อนแล้ว ให้
พามาเมืองเขมร ขอทำสัญญาทางไมตรีแลการค้าขายกับเมือง
เขมร เพราะเขตแดนเมืองญวนที่ฝรั่งเศสไต่กัน จะต่อกัน
เข้ากับเขตแดนเมืองเขมร การที่พวกเขมรกำเริบขัดแย้งต่อเธอ
ทั้ง ๒ แลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่มืองอุดมมีไชยครองนั้น ข้าพเจ้า
วิตนาก็ เปนเหตุอย่างไรจึงพากันกำเริบโตใหญ่ได้นักหนา ก็ถ้า
จะว่าเป็นเพราะวัดถาแลสนองโสเกลี้ยกล่อม ปากู้พวกนั้นมีแต่
ผู้กวัดถาแลสนองโสฤา ปากู้พวกไม่มีแก่เธอทั้ง ๒ แลพระยา
พระเขมรข้างเขมร รู้จักแต่ได้เขียนไล่ตีไปอย่างเดี๋ยวเจียวฤา
วัดถาแลสนองโสจึงเกลี้ยกล่อมเอาคนไปเข้าพวกได้เป็นนักเป็นหนา
แลซึ่งว่าวัดถากับสนองโสเที่ยวพูด ว่าใครเข้าเกลี้ยกล่อมด้วย

ถ้าเป็นโขนไฟร่หลวงแลเป็นทาสท่านผู้อื่น เมื่อวัดดาไ้เป็นโต
 เป็นใหญ่แล้ว จะโปรยเสียให้หมคนั้น คำเกลี้ยกล่อมดังนี้ก็
 ไม่น่าเห็นจริงด้วย ไม่น่าเชื่อเลย เพราะว่าวัดดานั้นถ้าจะไ้เป็น
 โตเป็นใหญ่จริง ก็ต่อคนที่แผ่นดินเขมรเข้าด้วยเกือบหมดจึงจะ
 เป็นใหญ่ขึ้นไ้ ก็ถ้าไ้เป็นใหญ่ขึ้นด้วยดังนี้แล้ว โขนไฟร่
 หลวงสำหรับใช้การงาน จะปล่อยเสียหมดแล้วจะเอาใครใช้การ
 งาน มีเป็นใหญ่คนหนึ่งอยู่กับบ้านๆ ทาสแลลูกหนี้ของเพื่อนมิใช่
 ของตัว จะปล่อยของเขาอย่างไร ถ้าจะเอาเงินเสียค่าตัวให้เป็นไทย
 ปล่อยเสียหมด จะเอาเงินที่ไหนมาเสียให้พอ ฤๅจะถือว่าเป็นเจ้า
 แล้วคุมเหงให้ปล่อยด้วยพลการ นายของทาสเหล่านั้นเขาจะยอม
 ตามให้ปล่อยทาสของเขาฤๅ การเช่นคำเกลี้ยกล่อม ที่เขอทั้ง ๒
 กับพระยาพระเขมรไม่อาจเอาออกพูดเกลี้ยกล่อมพ่อพวกที่เข้าด้วย
 สมองโสนั้นไ้ ก็เพราะเห็นว่าปล่อยโขนไฟร่หลวงทั้งปวงเสีย
 ไม่ได้ แลจะปล่อยทาสผู้อื่นเสียไม่ได้ด้วยประการใด เจ้านายฝ่าย
 เขมรองค์อื่นพระยาพระเขมรพวกอื่น ถ้าไ้เป็นใหญ่ในเมืองเขมร
 เหมือนอย่างเขอทั้ง ๒ แลพระยาพระเขมรพวกนี้ ก็คงจะต้อง
 เห็นว่าจะทำอย่างนั้นไม่ได้เหมือนกัน เว้นไว้แต่เขาที่มาแต่บ้าน
 อื่นเมืองไกลบ้านใหญ่เมืองโต มีทุนมีรอนมามากมาลงทุนจ้าง
 คนใช้แล้วตั้งขนขรรรมเนียมบ้านเมืองเสียใหม่ พลิกน้ามือเป็น
 หลังมือที่เคยจริงจะทำได้

อึ้งขรรมนิยามมนุษย์ทุกวันนี้ ในเมืองโตโยนาใหญ่ๆ กระสุน
 ดินดำรวบรวมมีอยู่มากเป็นกำลังใหญ่แล้ว เมืองนั้นก็เป็เมือง
 หลวงมีอำนาจแผ่ทั่วทิศ ไกลไปร้อยโยชน์สองร้อยโยชน์ จน
 ถึงนานาประเทศที่ไกลเคียงซึ่งมีกำลังน้อยกว่า ก็ต้องมาขออ่อน
 น้อมเสียส่วยเสียบรรณาการให้ อันนี้เป็นธรรมเนียมในแผ่นดิน
 ที่เมืองอุทงมีไชยกระสุนดินดำปืนใหญ่ก็มีมาก จึงได้คิด
 การเตรียมที่จะยกไปรบกับญวนตั้งขอกเข้ามาแต่ก่อนนั้น ก็
 พวกสนองโสมแลหัวเมืองเขมรที่เข้าด้วยสนองโสมนั้น มันมีปืนอยู่
 กับอกมันมีหอกอยู่ก็เล่ม มันจึงไม่รักกลัวเมืองอุทงมีไชยมีกำลัง
 โตใหญ่ กระสุนดินดำที่เมืองอุทงมีไชยที่มีอยู่แต่ก่อนนั้น พวก
 เมืองอุทงมีไชยขนเอาไปให้เป็นกำลังแก่เขมรเมืองป่าสักเมือง
 พระตะพัง ที่สวามีภักดีสมักจะเข้าด้วยแต่ก่อนนั้นเสียเกือบหมด
 แล้วๆ จนพวกสนองโสมรู้ว่าเขี้ยวเล็บเหียนหักไปเสียแล้ว จึง
 พากันกำเริบขึ้นได้ ครั้นข้าพเจ้าจัดไต่กระสุนปืนคาบศิลา ๑๐๐๐๐
 ศิลาปากนก ๑๐๐๐ ชนวนปืนใหญ่ ๒๐๐ แก้ว ๓๐๐๐ ดินดำเม็ดใหญ่
 ๒ หีบ ดินดำเม็ดเล็ก ๑ หีบ รวม ๓ หีบ ฝากออกมาให้เป็นกำลัง
 แก่เธอ พอเป็นที่ไพร่บ้านพลเมืองในแผ่นดินเขมรเห็นอำนาจ
 ยำเริงเกรงกลัวเข้า เหมือนช่วยต่อเชียวต่อเล็บให้เธอย่างเล็ก ๆ
 น้อย ๆ ไปพลงก่อน เพราะจะให้ไปมากนัก ของอย่างนี้เอา
 ไปมากนักในเรือก็กลัวจะพาเรือเป็นอันตราย เพราะที่บรรทุกไว้

ใจไว้ว่าจะพ่นไฟไฟนรกคืบแคบ จะชนชนยกไปก็ยาก การครั้งนี้
ก็ไต่ลงมาแก่พระศรีเสนาแห่งมณราชามาตย์ให้เฝ้ารอไว้ที่เรือก่อน
อย่าเพื่อพาชนยกไปด้วย ให้แจ้งความแก่เชอทั้ง ๒ ฤๅแต่ผู้หนึ่งซึ่ง
อยู่ที่เมืองอุดงมีไชยนั้นก่อน ต่อเห็นพร้อมกันว่ากระสุนดินคำ
รายนั้น ถ้าจะเอาชนยกเดินไปจะไม่อันตราย พวกเขมรที่เข้า
ด้วยสนองโสจะมาแย่งมาชิงเอาไปเสียไม่ได้แล้ว จึงให้แต่งพระยา
พระเขมรที่สัถย์ชอควรเชอถือไว้ไว้ไว้ ว่าจะไม่เอาใจไปเผื่อแผ่
แก่พวกสนองโสนั้น ไปรับเอาขึ้นมาจากเมืองกำปอตเจติ จงกำชับ
ให้ระวังให้ดี เพราะของเหล่านี้เป็นกำลังสำคัญ ข้าพเจ้าไม่พอ
ใจที่จะให้ไปแก่พวกสนองโสเลย ถ้าของที่ให้มาเท่านั้นน้อยนัก
ไม่พอแก่การงานที่จะรักษาเมืองอุดงมีไชยไว้จนกองทัพไทยไปทาง
บกจะไต่ว่ากล่าวไล่เกลี้ยให้การเป็นเสร็จ จะต้องการอีกเท่าใด
ก็ให้ไปถูกษากับพระศรีเสนาแห่งมณราชามาตย์แล้วบอกเข้ามาเถิด
แล้วจะคิดให้โดยสมควร

จดหมายนี้ข้าพเจ้าให้มาถึงเชอทั้ง ๒ ก็เป็นการนอกธรรมเนียม
เหมือนกับลงข่าวร่นำให้มาถึงหลาน เพราะเห็นแก่องค์สมเด็จพระ
พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิปัตย์ผู้บิดา เคยรักใคร่สนิทกันมาแต่
ก่อนมิใช่เป็นแต่บัดนี้ถือสาผิดว่าตนเป็นเจ้าประเทศราชเมืองขึ้นเท่านั้น
บัดนี้องค์สมเด็จพระหริรักษ์ฯ หาชีวิตไม่แล้ว บุตรชายหญิงมี
อยู่เท่าไร ข้าพเจ้ารู้สึกตัวก็ไม่ว่ารู้สึกตัวก็ ข้าพเจ้าเมตตาปรานี

หมกทุกคน คิดว่าเหมือนลูกหลานของตัวเป็นความสัตย์ความจริง
ต้องตราตามอย่างธรรมเนียมก็ได้ ให้มีมาลย์ ๑ ด้วยแล้ว

อนึ่งข้าพเจ้าให้ทำคำประกาศแก่คนทั้งปวงเป็นกลาง ห้าม
ไม่ให้ตื่นตกใจด้วยสำคัญไปผิด ๆ เพราะซึ่งจะให้กองทัพออก
มานั้น แลกำชัยให้สังขรอฟังการที่แม่ทัพออกมาคิดอ่านว่ากล่าว
อย่าเพื่อตันทตามกันเข้าข้างโน้นข้างนี้แลรบกันไป จงอ่านดูเถิด
คำประกาศนั้นได้ให้แต่งเป็นภาษาเขมรมาด้วย จงลอกแจกต่อ ๆ
กันไปเถิดทุกหัวเมือง ผู้ใดฟังคำประกาศจะเชื่อฤาไม่เชื่อ จะทำตาม
ฤาไม่ทำตามก็ตามบุญตามกรรม บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเสียใจนัก
กรมหลวงวงษาธิราชสนิทของข้าพเจ้าช่วยลง เป็นโรคลมมือเท้า
ข้างซ้ายชั้ตเดินไม่ได้ ไหวไม่คล่อง แต่เชื่อว่ารักษาตัวเอง
ไม่ยอมให้หมออื่นรักษา เคยบ่นว่าค่อยคลายขึ้นสักหน่อย

จดหมายมาฉวัน ๒ ๙ คำ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓

ที่ ๒

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ^๑

จดหมายมายังกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

อาการกรมหมื่นวิศุณนารณิภาธรป่วยเรื้อรังมาแต่ก่อนก็หลาย
ครั้ง อาการให้แน่นให้เพื่อ อาหารกินเข้าไปก็อาเจียนออก
เสีย ถึงบอกป่วยไปหลาย ๆ วันแล้วก็คลายขึ้นแล้ว ครั้นเมื่อ
เดือน ๓๐ ข้างขึ้นประมาณเดือนหนึ่งป่วยให้แน่นเพื่อมาก เข้ามา
ในวังไม่ได้ อยู่หลายวันจึงคลาย ครั้นเดือน ๓๑ ข้างขึ้นบอกว่า
อาการคลายหายขึ้น เข้ามาในวังได้แลไปภูฐาน จนเมื่อเดือน ๑๒
ข้างขึ้นก็ไปเมืองสระบุรีแลเมืองลพบุรี ครั้นเมื่อถึงเมืองลพบุรี
วัน ๒๓ ๒๔ ค่ำ เวลากลางวัน อาการที่ป่วยเก่ากลับมีมากกว่า
เก่าแต่ก่อน ครั้นมาถึงกรุงแล้ว อาการนั้นหายคลายไม่ป่วยหนัก
มา ให้ตกโลหิตช็อคชวบลงเร็วนัก เมื่อวัน ๑๓ ค่ำ หมอได้วาง
ยารุนควยก็เกล็ด ในวันแรกนั้นอาการค่อยสบาย ครั้น
วัน ๒๓ ค่ำมาจนวัน ๒๔ ค่ำ อาการช็อคหนักลง โลหิตลิ่มปน

๑ คือกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ เวลานั้นตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักบ้านสีทาแขวงจังหวัดสระบุรี

ขึ้น ๆ แลกับตึกพังผืดคโยเห็นยวออกก็อจจวระแทบทุกเวลา
กำลังน้อยลง ให้เจ็บในอกมาก ให้หายใจเหนื่อยเนือง ๆ อจจวระ
มีน้ำขาวแดง หมอเคลงว่าจะไปไกล้อคีสวโร ไรคอย่างนั้นหมอ
ไทยว่าไม่เคยเห็น สิ่งทีออกมานั้นสงสัยว่าเป็นเครื่องในคัยแล
มีน้ำขาวออกมา แต่หมออังกฤษว่าเป็นโรคในลำไส้พอง แตก
เป็นโลหิต แล้วพังลงมากับฉิวในลำไส้เป็นพังผืด แต่ไม่รับ
รักษา แต่ชีพจรมือทำยังค้อย ไม่พักไม่อ่อนเป็นแต่เกินเร็ว
มินิตละ ๑๑๖ ไค้หาหลวงประเทศแพทยาหมอจีนในพระบวร-
ราชวังมาค หมอนั้นไปจับแะเห็นชีพจรมือ กัรวว่าจะให้ยา ๓
วันให้คลายไค้ ครั้นมาคอจจวระเห็นโลหิตชันแลพังผืดก็กลบคก
ใจว่าหันเหไป ว่าเป็นข้างโลหิต หาเคยรักษาไม ถ้าจะยอมให้
รักษาก็จะวางขาลองคู เห็นคณก็จะทำไป ถ้าไมเห็นคณก็จะขอตัว
หนี ถ้าวางยาเข้าไค้อาการชุดไปก็อย่าให้ถ้อโทษ เพราะไม
เคยรักษามาแต่ก่อน อาการกรมหมันวิคณนารคครั้งนั้นหนักมาก
จนความหวังของญาติพี่น้องที่จะเห็นว่าจะหายจะคลาย นั้นน้อยนัก
แล้ว ครั้นจะควรวอย่างไ ทานข้างโน้น ในครั้งนี ข่วใช้ ข่ว
ตายไค้ยินว่าท่านไมโปรดเลย การจะควรวอย่างไก็สุดแต่กรม
หมันขรววิไชยเถิด ครั้นจะเขียนหนังสือไปทูลโดยตรง ก็กลัว
ท่านจะขัดเคืองว่าเอาความไมคียบอกไปให้เป็นอับรมงคล แต่เดิม

๑ ทรงหมายความว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

กำหนดไว้ว่าในเดือนนี้จะมีการโกนจุก แต่กรมหมื่นวิศุณหารม
มาช่วยหนักลงครึ่งนี้ ถ้าอาการชักลากไปไม่ถอยไม่คลายจนถึง
เดือนนี้แล้ว จะทำงานโกนจุกอย่างไรได้ กัลวการจะต้องรอไป
จนเดือน ๔ ก็ได้ยินว่าในเดือน ๔ นั้นการโสกันต์ที่บนก็จะมิ เมื่อ
ข้างนี้เลื่อนไปในเดือน ๔ ก็จะเป็นที่ท่านทรงขัดเคือง ว่าเลื่อนไป
ให้ประจักษ์กับการที่ท่านทรงกำหนดไว้แล้ว การก็ไปจนอยู่เพียง
เดือน ๔ สิ้นบเลี่ยจะรู้ที่ท่าอย่างไร ก็ถ้าข้างนี้ต้องเลื่อนไปเดือน ๔
เธอจะเพ็ดทลขยับขยายให้เปลี่ยนการข้างโน้นมาเดือนนี้ ๥
กำหนดฤกษ์ให้เยี่ยงกันเสีย ข้างหนึ่งเป็นข้างขึ้น ข้างหนึ่งเป็น
ข้างแรมจะได้ฤกษ์ไม่

ราชการในกรุงนี้ ไม่มีเรื่องอะไรเป็นสำคัญ มีแต่เรื่องว่า
อังกฤษเมืองสิงคโปร์เอาเรือรบขึ้นมาก่อว่าเมืองตรังกานู ด้วย
เรื่องสุดท่านหม่อมอยู่เมืองตรังกานูยงให้พวกเมืองป่าหังรบกัน
เกิดถึงเถียงกันขึ้นกับพระยาตรังกานู อังกฤษโกรธาขึ้นใหญ่ใน
เรือรบยิงเอาเมืองตรังกานูมากมายหลายนัด แล้วก็กลับไป บัดนี้
เสนาบดีเมืองไทยก็ได้จัดหมายเหตุการณ์ทั้งปวงส่งให้กงสุลไปแจ้ง
ความเมืองลอนดอนแล้ว ความเรื่องนี้ใครกราบทูลท่านทรงทราบ
แล้วฤยัง ถ้ายังไม่ทราบควรจะกราบทูลฤยัง อย่างไรก็สุด
แต่กรมขวรวิไชยเดช ถ้าท่านจะใคร่ทราบให้วิถดลตลอดต้น
ปลาย ก็จงสั่งเจ้าพนักงานกระลาโหม แลกรมท่าในพระบวรราช

วัง มาดอกต้นหนึ่งลื้อที่โตค่อยไปมาทั้งปวงไปแต่กรมพระกระลา
โหมแลกรมท่าที่ล่าง แล้วกราบทูลถวายเถิด

อนึ่งพวกกรมช้าง กับตำรวจ ซึ่งเข้าไปสืบข่าวช้างเผือก เค้น
กลับลิงมา เขาได้แะเข้าแจ้งความณที่ประทับบ้านสีทาฤหาไม่
เพราะเสด็จขึ้นไปเมื่อเร็ว ๆ เขาขึ้นไปนานแล้วไม่รู้ อนึ่งเมื่อ
วัน ๓ ๖ ๘ ค่ำจอจัตวาศก มีใบบอกมาแต่เมืองสุวรรณภูมิ ว่า
ไต่ช้างเผือกพังช้างหนึ่งสูง ๓ ศอกคืบมีเศษ เป็นช้างเผือกแท้
คล้ายกับช้างเผือกที่มาในปีก่อน แล้วที่เมืองศีระเกษไต่ช้าง
สีปลาดใหม่มาอีกช้างหนึ่ง เหมือนกันกับพระวิมลรัตนกิริณี พวก
กรมช้างกับตำรวจได้ไปดูแล้วทั้งสองแห่ง ไต่สังขนแลหางมา
ทั้งสองราย ขนแลหางนั้นก็เห็นคล้ายกับขนแลหางพระวิมลรัตน
กิริณีจริง

จดหมายมาวัน ๗ ๖ ค่ำจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ เป็น
วันที่ ๔๒๑๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้.

ฉบับที่ ๗

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

จดหมายมายัง กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ให้ทราบ
 อาการกรมหมื่นวิศุณนารถนิภาธรป่วยหนักลงไป กลางคืน
 วัน ๔ ๓๒ ค่ำ ให้ชดช้อยส์สวามะมาก แลดูจจะระตอกออกมาเป็นเทา
 แล้วท้องหอบ แก่พ้นขึ้นบ้างแล้วก็กลับหอบหนักไป จนชดช้อยส์
 สิ้นกำลังขาดใจเมื่อวัน ๕ ๓๒ ค่ำ เวลา ๘ นาฬิกาแต่เที่ยง ที่
 เรียกกันว่า ๒ ทุ่ม อายุ ๓๘ ปีกับ ๖ เดือน คิดเป็นวัน ๓๔๐๗๘ วัน
 ในเวลาเช้าวัน ๖ ๓๓ ค่ำนั้น ได้จัดดอกไม้จันทน์บูชาเพียนมอบให้
 พระยามณฑิยบาลส่งขึ้นมาถวาย กราบทูลถวายบังคมลา ก็
 ขำว่าแลดอกไม้บูชาเพียนนั้นจะควรกราบทูลถวายถวายไม่ควรที่สุด
 แต่สติปัญญาอธิบายไต่ถามกรมบวรวิไชยเดช ได้บอกถึงนชนมาถ
 กรมบวรวิไชยแล้ว ที่ลางก็มีความยินดีอยู่แล้ว เอาแต่ให้
 ชอบราชการที่ตนเกิดไม่ว่าอะไร คัวเป็นข่าวไม่ดี บอกไปตาม
 อย่างธรรมเนียมตามเคยมา.

อนึ่งการโกนจกนั้น กำหนดไว้ว่าวัน ๓ ๓๒ ค่ำ แลวัน ๔ ๓๒ ค่ำ
 จะทำการมงคลตั้งนามให้สัพพรหมบุตร ก่อนครึ่งหนึ่ง ต่อแรม ๘ ค่ำ

๑ คือพระราชทานพระสุพรรณบัตร สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕ คำ ๓๐ คำ ๓๑ คำ ๕ วันจึงจะมีการโกนจุก เพราะฤกษ์ใน
วันหนึ่งกัน ๖ วันหาไม่ได้ จะต้องเพิ่มบุตรหญิงกรมหมื่นวิศนุ
นารถเข้าด้วยอีกคนหนึ่ง เปน ๕ ด้วยกัน เพราะพ่อเขากำหนดไว้
ว่าการโกนจุกในวังแล้วเขาจะทำที่บ้าน บัดนี้ที่บ้านไว้ศพออยู่ จึงจะ
ต้องมาทำในวัง การกำหนดที่วัน ถ้าไม่มีเหตุที่จำใจจะต้องงดก็
จะทำเป็นแน่ ถ้ามีเหตุจะต้องงดก็ต้องเลื่อนไปต่อเดือน ๕

จดหมายมาวัน ๖ ๑๕ คำบ่จอตวาดก คักราช ๓๒๔
เป็นวันที่ ในรัชกาลปัจจุบัน.

ฉบับที่ ๘

พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

จดหมายมายัง กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ให้ทราบ
 เมื่อวันที่ ๓๓ ค่ำ มีใบบอกเมืองสมุทรปราการขึ้นว่า มีเรือ
 รบกลไฟอังกฤษ ๒ ลำมาทอดอ่นอกสันดอน แล้วก็ขับตันกับลูก
 เรือโดยสารเรือนำร่องเข้ามาแจ้งความที่ด่าน ว่าเรือรบ ๒ ลำนี้คือ
 เรือที่ไต่ไปยิงเมืองตรังกัน ๒๐๐ นัด แล้วการประสงค์ไม่สำเร็จจึง
 กลับไปเมืองสิงคโปร์ แล้วขอมมอโตร์ซื้อเลอร์ดยอนเฮลงใน
 เรือคุมเรือรบเข้ามา จะต่อว่าความที่ตรังกันนั้นให้สำเร็จที่กรุง
 เทพ ฯ ขัดกันขอมมอโตร์เลอร์ดยอนเฮใช้ให้ ถือนั่งล้อมมาแจ้ง
 ความแก่กงสุลอังกฤษให้ทราบก่อน ฝ่ายกงสุลอังกฤษก็เสด็จ
 สลนเขียนหนังสือบอกมายังเวรกรมท่า ว่าเลอร์ดยอนเฮเป็น
 ใหญ่ในเรือรบหลายลำที่ประจำราชการในทะเลอินเดีย คุมเรือรบ
 ๒ ลำเข้ามาทอดอ่นอกสันดอน แล้วตัวเลอร์ดยอนเฮจะขอเอา
 เรือรบขึ้นมากที่กรุงเทพ ฯ นั้นลำหนึ่ง การอย่างไรไม่ทราบ สุด
 แต่เสนาบดีฝ่ายไทยจะคิดเถิด กงสุลเปนแต่บอกให้รู้ตามคำ
 เลอร์ดยอนเฮสั่งมา ท่านเสนาบดีได้ฟังใบบอกเมืองสมุทรปราการ
 แลคำกงสุลก็ที่จะตกใจอยู่บ้างว่าจะเกิดความ รีบร้อนไต่ถาม
 กันไป ๆ มา ๆ อยู่ อนึ่งได้ข่าวว่ากงสุลอังกฤษก็เที่ยวกระซิบ

กระซิบตามนายห้างนายร้านต่าง ๆ เป็นหลายแห่ง ว่าเลอร์ด
 ยอนเซเป็นผู้มีบันตาคักค้ออำนาจมาก เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ใต้
 บังคับเรือบในทะเลอินเดียหลายลำ ว่าคนบันตาคักค้ออำนาจสูง
 กว่ากงสุล เข้ามาครั้งนั้นหาบอกความว่าจะมาว่าเรื่องอะไรไม่ เป็น
 แต่ว่าจะขอเอาเรือบขึ้นมาที่กรุงเทพฯ ใต้ให้ใต้ ก็จะมาคิดทำอย่าง
 ไรแก่กรุงเทพฯ ใต้ ทั้งทำแก่มืองตรังกานูนนั้นๆ อย่างไรก็ไม่ว่า
 ก็ถ้าแม่น้ำเรือบถึงเขาบ้านเมืองฝ่ายไทยไพร่บ้านพลเมืองก็จะแตก
 ต้นวุ่นวาย ให้นายห้างนายร้านทั้งปวงคิดอ่านระวังตัวรักษาสิ่งของๆ
 ตัวไว้ให้ดี เพราะการเป็นดังนี้ ก็ซบซิบกันอยู่ข้างในชายแลหญิง
 ชาวเมืองนั้นที่หูไวใจเบา แต่ไม่สู้เป็นมากนักดอก เพราะๆ ขี้ๆ ซึ่ง
 แฉงอยู่ปรกติไม่ตื่นไปตาม ใต้แต่งคนให้ไปสืบความตามกงสุล
 แลนายห้าง มีศเตอรันนอกคนเดียวไม่สทกสท้าน ชินว่าถ้า
 เลอร์ดยอนเซจะมาว่ากล่าวดขี่คุมเหงไทยอย่างไร จะไม่ยอม
 ให้ทำ เพราะการจะเกี่ยวข้องอย่างไรกงสุลจะไต่ว่าก่อน ไม่
 ใ้ผู้กระของพวกเรือบจะมาลวงบังคับบัญชา ถ้าพวกเรือบจะขึ้น
 ว่ากล่าวอย่างไรแก่ผู้ครองฝ่ายไทย มีศเตอรันนอกจะทำปรอเทศ
 กล่าวโทษว่าข้ามลวงเกินวิสัยอำนาจกงสุลไป มีความผิดอยู่
 ในการเรื่องนี้ ขี้ๆ ใต้จึงหมายสั่งให้เสนาบดี ว่าเลอร์ด
 ยอนเซเข้ามาครั้งนั้น ถ้าจะเข้ามาว่าด้วยเรื่องเมืองตรังกานูน คง
 จะว่าการห้าอย่างแต่อย่างหนึ่งๆ สดอย่างหนึ่งเห็นว่าจะรบ

สุดท้ายหมดฤทธิ์พระยาตรังگان เมื่อเมืองตรังگانถูกอังกฤษ
 ยิงแล้ว จะพากันหนีขึ้นไปปลายน้ำแล้วจะไปเข้ามือกับหัว
 อามัต แล้วรบกับบันคาราเจ้าเมืองปาหังมากไป เพราะ
 โกรธเค้านว่าบันคาราก่อเหตุให้อังกฤษมาyingเอาเมือง เรือไทยที่
 ให้ไปเอาตัวสุดท้ายหมดฤทธิ์เข้ามานั้น ยังไม่ได้ตัวสุดท้ายหมดฤทธิ์
 ก็จะไปทอดคอบอยู่ อังกฤษจะสู้รบแล้วจึงเข้ามา ครั้นจะมา
 เร่งให้ไทยแต่งกองทัพไปปราบปรามเมืองตรังگان แลให้จับตัว
 สุดท้ายฤทธิ์พระยาตรังگانมาเสียให้ได้นั้นเป็นอย่างที่ ๑

ถ้าอังกฤษไม่ไว้ใจไทย ก็ลี้ภัยเข้าด้วยพระยาตรังگان ก็
 จะขอให้ไทยทำหนังสือยอมให้อังกฤษตีเมืองตรังگان อย่าให้ว่า
 ล่วงเกิน เป็นอย่างที่ ๒

อีกอย่างหนึ่งจะมาทวงให้ไทยใช้เงินค่าเรือรบที่มาทำแก่เมือง
 ตรังگان เพราะเหตุที่ไทยปล่อยสุดท้ายหมดฤทธิ์ไป จึงเกิดเหตุ
 แก่เมืองปาหังนั้น เป็นอย่างที่ ๓

จะมาให้ไทยยังค้ำพระยาตรังگانให้ใช้เงินแก่นายห้างที่ไป
 ทำแร่ที่ภูเขาตุน เพราะเมืองปาหังเกิดรบกันนั้น เป็นอย่างที่ ๔

เลอร์ดยอนเซมาครั้งนี้ออกตัว ว่าตัวไม่ได้เข้าวกลง
 สอดด้วยในการที่รบเมืองตรังگان เป็นแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์ให้
 ทำก็ทำตาม เพราะการบ้านการเมืองจะเกี่ยวข้องกันอย่างไรเป็น
 ขระของผู้รักษาเมือง เรือรบเป็นแต่ผู้มาคอยช่วย เหมือนมา

ตอบให้ ผู้รักษาเมืองเขาใช้ ๆ อย่างไรก็ทำอย่างนั้น ความผิด
ชอบขาดเกินคงตกอยู่แก่ผู้บังคับ อย่างนี้เป็นที่ ๕

ฎาก็อย่างหนึ่งก็ระไม่ว่าอะไรเลย เป็นแต่จะมาชิมลางลอง
ใจไทยดู ว่าจะตื่นฤไม่ตื่น จะตกใจฤไม่ตกใจ จะถือโกรธฤ
จะถืออยู่ ในเรื่องที่ได้ทำแก่เมืองศรีลังกา

ใน ๖ อย่างนั้นเห็นว่า อย่างที่ ๕ นั้นจะเป็นถูก ก็แต่ถ้าหาก

ว่า จะว่าอย่าง ที่ ๓ ก็ควรจะตอบว่าอำนาจอังกฤษเป็นอำนาจโตใหญ่

แผ่ไปทั่วทั้งน้ำรอบพิภพ พระอาทิตย์ไม่ตก ถึงกระนั้นเรารู้
ว่าราชการฝ่ายอังกฤษก็เป็นน้ำที่เป้นขระแยกย้ายกัน แต่กฎหมาย
อย่างธรรมเนียมข้างอังกฤษนั้น เราก็ดูเข้าใจไม่ รู้ที่ว่าจะอย่าง
ไร เพราะมีอำนาจน้อย จึงได้เขียนเรื่องราวทั้งปวงตามเหตุอัน
ได้ไปหาหรือกงสุลอังกฤษ ว่าจะส่งขึ้นไปลอนดอน ขอให้เสนาบดีใน
ลอนดอนตัดสิน ถ้าตัดสินมาอย่างไรจะยอมทำตามทุกประการ
เมื่อว่าอย่างนี้จะควรส่งไปลอนดอนฤหาไม่ กงสุลอังกฤษว่าควร
กงสุลอังกฤษก็สอยอ่านหนังสืออันนั้นถ้วนถี่ แล้วคัดตราต่อหน้ากงสุล
อังกฤษ ๆ ก็รับหนังสือนั้นส่งไปเอง ก็การครั้งนี้เมื่อ เลอร์ดี ขอนเซ
มาว่าอย่างนี้ ๆ ขอให้ว่าแก่กงสุลอังกฤษเถิด ให้กงสุลอังกฤษมา
ติดกับเสนาบดีฝ่ายไทย เมื่อเห็นว่าเป็นการด่วน กงสุลอังกฤษจะ
ขอให้เสนาบดีฝ่ายไทยทำอย่างไร ประพฤติอย่างไร ถ้ามีกำลังจะ

ทำได้ก็จะทำตามไปก่อนให้สมควรแก่ความด่วน แต่จะเอาเป็นจบ
 เป็นเสร็จยังไม่ได้ ต่อเมื่อได้ตัดสินมาแต่เมืองลอนดอนจึงจะยอม
 เป็นเสร็จได้ตามที่ปฏิญาณไว้ การที่จะผิดจะชอบกับยังคับเสนา
 ยติในลอนดอนไปอย่างไร ความผิดความชอบนั้นจะต้องตกอยู่กับ
 กงสุลผู้เดียวเพราะกงสุลเป็นพระ เป็นพนักงานที่จะว่ากล่าวอะไร
 กับไทยด้วยราชการทั้งปวง ที่จะให้พิพการกับผู้อื่นมิใช่กงสุลก็
 มิใช่ผู้รับสั่งมาแต่ลอนดอนก็ ไม่ต้องกับหนังสือสัญญา ฯ ข้ำ ฯ
 เขียนลงดังนี้ ให้ท่านเสนาบดีอ่าน ท่านเสนาบดีเห็นว่าชอบแล้ว
 จึงได้คิดเห็นพร้อมกันว่า ถ้าจะไม่ยอมให้เรือรบขึ้นมา จะเอาแต่
 เรือกลไฟเล็กไปรับตัวเลอร์ด ยอนเซ ขึ้นมาทั้งครั้ง เซอเยมลบรูก ก็
 จะเป็นทีก่อเหตุให้เกิดวิวาทนอกเรื่องขึ้น ก็เมื่อเขาจะเข้ามาให้
 แล้ว ข้อมปากน้ำปากลัดจะจัดการต่อสู้ก็ไม่ทัน จะเรียกกันในคืน
 เดียววันเดียวมารักษาก็ไม่ได้ ก็ถ้าเป็นความขัดเคืองกันขึ้นด้วย
 เรื่องไม่ให้เรือรบเข้ามา เขาจะขึ้นเข้ามาให้ได้ โดยความขัดใจ
 แล้ว เมื่อมาถึงข้อมใด ๆ เขาก็จะให้ทหารขึ้นเอาเหล็กตะปูออกชนวน
 ยัน แลคัตบนลงจากราง ทำการต่าง ๆ อย่างเช่นทำที่เมืองจีน
 เล่น ๆ ไปไม่เข้าเรื่อง จึงเห็นพร้อมกันว่า ให้ทำหนังสือยอมลง
 ไปให้ขึ้นมาโดยดี เมื่อมีเหตุอะไรก็ให้พูดกันโดยฉันทนเมืองเช่น
 ไมตรี ไม่ห้ามปรามขัดขวาง แต่ในกลางคืนวัน ๓๑ ค่ำนั้น ได้
 แต่งให้พระยาพิพัฒน์โกษา กับหม่อมราชวงศ์ยี่สิบลงไปคอยรับ

ขยับที่ท่านปากน้ำเพื่อให้ ไกล่เกลี่ยเกลี้ยกล่อมเสียให้ค้ อย่าให้
 ตันเข้าแย่งข้อมอกชนวนปั่น่วนวายไป เพราะในจดหมายกงสุลนั้น
 ว่าเรือรบอังกฤษจะขึ้นมาในวัน ๔ ๕๑ คำให้ไว้

ครั้นเช้าขึ้นวัน ๔ ๕๑ คำเรือนำร่อง ออกไปจะนำเรือรบเข้ามา
 เลอร์ค ยอนเฮ ยังไม่เข้ามา ว่าจะคอยฟังหนังสือตอบกงสุลก่อน
 รออยู่อีกวันหนึ่ง จนวัน ๕ ๕๑ คำจึงใช้จักรเรือรบลำย่อมชื่อ กอเกวค
 ซึ่งไปยิงเมืองตรังกานูนัน มีปืนใหญ่ ๔ กระบอกเป็นขนธามสตรอง
 อย่างใหม่ประจุท้ายบอก ๑ เป็นปืนใหญ่ตามธรรมเนียม กระสุน
 ๑๒ นิ้ว ๓ บอก เข้ามาถึงปากน้ำเวลาเช้า ๒ โมง รอจักรอยู่ที่หน้าด่าน
 พระยาพิพัฒน์โกษา หม่อมราโชทัย พระยามหาธรรมนิกร พระยา
 สมุทธวรานุรักษ์ พระอมรมหาเศษ ลงไปในเรือ เลอร์คยอนเฮขึ้น
 มาต้อนรับเชิญลงไปในห้อง แต่สิ่งของซึ่งหัวเมืองจัดลงไปทักตาม
 ธรรมเนียมนั้นไม่รับไว้ ว่าอย่างธรรมเนียมไม่มี พระยาพิพัฒน์
 โกษา หม่อมราโชทัย แจ้งความว่าท่านเสนาบดีทราบบว่า เลอร์ค-
 ยอนเฮ เป็นผู้มีความศักดิ์ใหญ่ ก็ให้ลงไปต้อนรับให้สมควรแก่ยศ
 เลอร์คยอนเฮ ก็ว่าชอบใจท่านเสนาบดีนักหนา แล้วก็ไต่ถามมา
 ถึงพระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดี ว่าอยู่เย็นเป็นสุขก็อยู่ฤๅอย่างไร
 เมื่อปราไปสกันแล้ว เลอร์คยอนเฮก็ให้ใช้จักรขึ้นมาถึงกรุงเทพ
 มหานครเวลาบ่าย ๒ โมง วัน ๕ ๕๑ คำทอดสมออยู่ไต่บ้านกงสุล
 อังกฤษลงไป แล้วแจ้งความแก่เจ้าพนักงานว่าซึ่งเข้ามาทางนี้ไม่

มีอะไรอะไร เป็นแต่ตัวเลอร์ดยอนเซ มาร์ชราชการอยู่ในทเลถึง ๓ ปี
 บัดนี้ใกล้ถึงคราวจะกลับไป เมืองไหน ๆ ได้เที่ยวไปหมด แต่เมือง
 ไทยยังไม่ได้เห็น จึงเข้ามาจะขอเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินสยาม ครั้น
 เวลาเย็นวันนั้นกงสุลอังกฤษเขียนจดหมายมาถึง ฯ ข้า ฯ ว่า เลอร์ด-
 ยอนเซ จะขอเข้ามาเฝ้าโดยทางพระราชไมตรี ขอให้คืนเวลารับ
 ในเร็ว ๆ อย่าให้ช้าจะรีบกลับไป ฯ ข้า ฯ ก็เขียนตอบไปว่าให้มาในวัน
 ๗ ๘ ค่ำ เวลาบ่าย ว่าจะต้องรีบให้สมควร แต่วังหน้าเสด็จไม่อยู่
 เสด็จไปอยู่ใกล้ทางเดินเกือบ ๑๕๐ ไมล์ หลายวันมาแล้ว ยังไม่มี
 กำหนดกลับ ถ้าจะรีบกลับไปเร็วเห็นจะเฝ้าไม่ได้

ครั้นวัน ๖ ๘ ค่ำ เลอร์ดยอนเซ กับขุนนางเรือบ ๘ นาย กับ
 กงสุลอังกฤษพากันลงเรือเที่ยวไปรอบพระนคร แล้วไปหากรม
 หลวงวงษาธิราชสนิทแห่งหนึ่ง เจ้าพระยาศรีสวัสดิ์แห่งหนึ่ง เจ้า
 พระยาวรวงษ์มหาโกษาธิบดีแห่งหนึ่ง ก็ไม่ได้ไปพูดจาว่าขานการ
 สิ่งไร เป็นแต่เชิญพวกนั้นนาคให้ไปกินโต๊ะที่ขานกงสุล แล้วก็กลับ
 ไป ครั้นวัน ๗ ๘ ค่ำ เลอร์ดยอนเซ กับตัน อาเล็กแซนเคอร์ กับ
 ขุนนางมียศเป็นเซอ แลหมอรวมกัน ๘ นาย เข้ามาหา ฯ ข้า ฯ ใน
 ท่ามกลางเจ้านายขุนนาง ฯ ข้า ฯ ได้ปราโสภาท่านมานี้ด้วยประ
 สงค์อะไรสิ่งไร ก็ว่าไม่มีอะไรอันใดเป็นแต่ได้ฟังกิตติศัพท์ว่า พระ
 เจ้าแผ่นดินฝ่ายไทยโปรดอังกฤษมาก จนหัดเรียนเขียนอ่านภาษา
 อังกฤษได้ เลอร์ดยอนเซ อยากเห็นอยากชมก็เข้ามา แล้วว่าเวลาที่

ต้องอยู่ในทะเลยังเหลืออยู่อีก ๕ เดือน แล้วจะกลับไปลอนดอน จะ
ได้ทราบทุกแง่ทุกมุมว่า ได้เข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินไทย
ก็จะเป็นอันบำรุงรักษาทางพระราชไมตรี ครั้นออกจากที่ชุมนุมชน
นางแล้ว พวกนั้นไปหา ๆ ซ้ำ ๆ อีกแห่งหนึ่ง ปรึกษกันอย่างถึงกฤษฎ
เลอรด์ยอนเซ จึงว่าตั้งใจมานานแล้วว่าจะเข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน
ไทย และใคร่เฝ้าเจ้าข้างใน แต่หาได้มาทันเวลานั้นไม่ ทราบ
ว่าเจ้าข้างในสิ้นพระชนม์เสียแล้ว เคยวนตังเจ้าข้างในใหม่ขึ้นแล้ว
ฤยัง ถ้าตังขึ้นแล้ว จะขอเฝ้าให้เป็นเกียรติยศ ได้ตอบว่าเจ้า
ข้างในใหม่ยังไม่มี คงสูลอังกฤษว่าแซกเข้ามา ว่าน้องสาวของ
เจ้าข้างในเก่าที่ล่วงแล้วนั้นมียอ ให้มารับค่านับแทนก็ได้ เลอรด์
ยอนเซ ก็ดีใจ รับว่าจะขอเฝ้าเจ้าน้องข้างในเก่าให้รับค่านับแทน จึง
ได้ไปเรียกหม่อมเจ้าพรหมฉาย ออกมาให้รับค่านับด้วย แล้วก็ไม่ได้
ได้ออกหาหนทางซื้อเรื่องความที่เมืองตรังกานเลย การที่เรอรรมา
ครองนั้นก็สมกับความเป็นโยชบาพระพิเทศพานิชเมืองสังคโปร์ บอก
มาแต่วัน ๗^๑ ๓๓ คำ ความในหนังสือนี้ว่าเรอรรมาอังกฤษลำหนึ่ง
ชื่อสก็อต ได้เที่ยวไปเยี่ยมเยียนบ้านเมืองต่าง ๆ ที่ไปตั้งอยู่เป็น
ลอลอนก็ติ เป็นเมืองมีกงสุลอังกฤษไปตั้งอยู่ก็ติ หลายแห่งมา
แล้ว บัดนี้ (คือเมื่อเดือน ๓๓ นั้น) เรอรรมานั้นไปเยี่ยมเมืองลา
ยวน แลเมืองสารวัค แลเมืองอื่น ๆ ในเกาะบรูเนอ ได้ยินว่าเรอ
รรมานั้นจะขึ้นไปเยี่ยมเมืองไทยในเดือน เทเสมเบอร์เป็นแน่ เซอร์

ฉาด แมกเกาส์แลน ซึ่งเป็นผู้กำกับความเมืองสิงคโปร์ ว่าอยู่ว่า
ถ้าเวลานั้น (คือเดือนเดเซมเบอร์) วางการอยู่ จะโดยสถานเรอรว
นั้นเข้ามาเฝ้าเฉพาะพระภักตร์สักครั้งหนึ่งให้ไต่

เซอร์ฉาด แมกเกาส์แลนนั้น เป็นผู้รู้จักชอบพอกับ ฯ ขั้ว ฯ
มีหนังสือไปมาหากันเนื่อง ๆ เมื่อมีเหตุอะไรก็ลอบให้เล่ห์ให้ให้นัยให้
สติปัญญาแก่ ฯ ขั้ว ฯ มานานแล้ว ถึงในเรืองเจ้าเมืองสิงคโปร์คิด
การุ่นวายที่เมืองตรังตานครั้งนั้นไม่เห็นด้วย ไม่เข้าด้วย ท่านคน
นั้นดูเหมือนจะเป็นคนดีอยู่

เลอร์ดยอนเฮ บอกแก่ ฯ ขั้ว ฯ ว่า วันที่ ๓๑ ค่ำ จะลากลับไป
การที่ตนตกใจซบซิบกันอยู่เล็กน้อยเดี๋ยวสงสัยแล้ว แลเมื่อยังตก
ใจกันอยู่ มีคนบางพวกชายบ้างหญิงบ้างซึ่งเป็นคนเล็กน้อยไม่เข้า
ใจชนบราชการ พดซบซิบกันสรรเสริญพระเดชพระคุณพระสติปัญญา
ที่ตนมาก ว่าเหตุที่จะเป็นทีเมืองตรังตานอย่างไรนั้นก็ ที่เรอ
รวจะเข้ามาที่นครนั้นก็ เห็นที่ตนท่านจะทราบอยู่นานแล้ว ด้วย
กรมขรรวิไชยก็กว้างขวางตามนายห้างนายร้าน เข้า ๆ ไปสืบพลช
การมาถวายอยู่ทุกวัน ก็เพราะท่านทราบแล้วอย่างนั้น ท่านเห็นว่า
พวก ฯ ขั้ว ฯ แลเสนาบดีที่อยู่ที่นั่งมงายนัก ไกลจะมาถึงตัวก็
ไม่รู้ ครั้นท่านจะทรงตกเดือนก็เห็นว่าจะไม่เชื่อท่าน จึงพาแต่ตัว
เธอเป็นลูกใหญ่สำคัญ แลข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่สนิทสนม
หลบถอยขึ้นไปเสียให้พ้นทางเรอรวจะไป ถึงได้ไปสู่ทนต์ทนต์อยาก

4

ปล่อยไว้ทีนี้แล้ว การที่คนพวกนี้ดั่งนั้น ๆ ข้าฯ ไม่เห็นจริง คง
เห็นอยู่แต่ที่ท่านเสด็จไปตามสหายพระไทยของท่านเท่านั้น

เรื่องที่ว่าถึงคนฤๅที่ว่ามาข้างหลังนี้ อย่ากราบทูลให้รำคาญ
พระกรรณเลย ไม่ต้องการจะให้ขัดเคือง พุคมาให้เขารู้คอก ว่า
เขาวางกันอย่างไร กราบทูลแต่เรื่องราวราชการในข้างต้นนั้นเถิด

แต่เมื่อข่าวว่าเรือรบเข้ามา ตกใจกันอยู่นั้น ๆ ข้าฯ ได้แต่ง
คนให้ไปสืบตามบ้านกงสุลบ้าง ในเรือรบที่มานั้นบ้าง คำของคน
ไปสืบเขาจดหมายเขียนมาให้ ๆ ข้าฯ เป็นภาษาอังกฤษแผ่นกระดาษ
๓ แผ่นเล็ก ๆ เขาตอบส่งมาให้เจียบ ๆ ได้ห่อส่งมากับจดหมายนั้น
แล้ว ถ้าเห็นควรจะถวายทอดพระเนตรจงถวาย ถ้าทรงแล้วก็
ฤๅไม่โปรดทรงก็ สิ้นต้องการแล้วจงส่งคืนมาให้ ๆ ข้าฯ ขอความ
ในจดหมายเหล่านั้นก็ตงกันกับเหตุที่เป็นจริง จะว่าไปสืบได้ความ
เท็จมาก็ว่าไม่ได้ ใครไปให้ข่าวผิด ๆ ไปอย่างไร อย่าตื่นตกใจไป

ที่กรุงเทพมหานครเดี๋ยวนี้ร้อนนัก ลมไม่พัดเลย เวลาบ่าย
๒ โมง ปรอทขึ้นถึง ๘๘ บ้าง เวลากลางวันลดลงมาเพียง ๘๕ เวลา
จวนรุ่งลดลงเพียง ๘๒ เป็นที่สุด.

จดหมายมาวัน ๑๖ ค่ำ ปุจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔
เป็นวันที่ ในรัชกาลปัจจุบันนี้.

ที่ ๙

พระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

วัน ๓^๑ ๒ ค่ำ (ขุณยศักราช ๑๒๒๕) หนุ่ยมาหา
 แจ้งความว่าท่านรับสั่งให้ลงมาว่าแก่นั้น ด้วยเรื่องอายส์ยาวจุฬาลงกรณ์^๑ ร้องฎีกากล่าวโทษพระยาอภัยฯ แลหนุ่ยว่าทรงพระ
 วิทกไปว่าฉันจะไม่ทราบความเดิม แล้วจะคิดเห็นไปว่าท่านรับสั่ง
 ใ้ให้พระยาอภัย^๒ คมแห่งจุฬาลงกรณ์ลูกฉัน ความจริงไม่เป็น
 อย่างนั้น อายส์คนนั้นเดิมเป็นตำรวจในพระบรมราชวัง อยู่ในกรม
 พระฤทธิเดช ครั้นเมื่อถูกชนพระพุทธรูปที่อายส์คนนั้นคุมสุม
 พรอคพวกไปตีรันคมแห่งกำนันบ้านหนึ่งในแขวงพระพุทธรูป เขา
 ไปร้องทุกข์ถวายฎีกาแก่ท่านฯ จึงไ้รับสั่งให้พระพรหมธิบาลชำระ
 ใ้ตัวพวกเพื่อนอายส์ไว้อย่างแล้ว แต่ตัวอายส์หนีหน้า ท่านเสด็จ
 กลับมาแล้วจึงไ้รับสั่งให้พระยาอภัยสืบการจับตัวอายส์ เพราะ
 ท่านทรงพระวิตกอยู่ว่าอายส์เป็นตำรวจอยู่ในพระบรมราชวัง เทียว
 คมแห่งราษฎรไ้ไ้ความเดือดร้อนไม่ควรเลย ท่านจะไ้ทราบ
 ว่าอายส์เป็นยาวจุฬาลงกรณ์หามีไ้เลย หนุ่ยมาว่าดังนี้

๑ สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒ พระยาอภัยเรื่องเดช พินเป็นข้าหลวงเดิม ต่อมาได้เป็นพระยาสิทธิราชเดโชไชย

ความเรื่องนั้นฉันจะเล่าถวายท่านตามสัจตามจริง แลตาม
ที่ได้ชำระได้ส่วน ครั้นจะสั่งให้ผู้ไปกราบทูลแต่ด้วยปากเปล่าก็
จะไม่ถ้วนถี่ ท่านจะไม่หายวิตกจะไม่สลายไป จึงขอรับประทาน
เขียนหนังสือแจ้งยักยาวหน่อยหนึ่ง

เมื่อวัน ๒๗๒ ค่ำ เวลาบ่าย อ้ายสีเอาเรื่องราวมาร้องฎีกา
แก่คนที่ประตูทวารพิกษ์ เรื่องราวของอ้ายสีก็ถนัดมาดังนี้ ได้
คัดลอกตามคำร้องนั้นห่อมาในซองแล้ว เมื่อฉันได้อ่านคำร้อง
นั้นแล้ว ขณะนั้นเจ้าพนักงานก็หาใต้อยู่ที่นั่นด้วยไม่ พวกที่รู้
จักอ้ายสีก็ไม่มีใคร จึงไม่ใคร่ได้สังเกตอ้ายสีเลียบๆ ฉันได้รับเรื่อง
ราวไว้แล้ว สั่งให้ตำรวจคุมตัวอ้ายสีไว้ ครั้นเวลาตกพระพรหม
บริรักษ์^๑ ก็เข้ามา ฉันจึงสืบถามตามเรื่องราวอ้ายสีอย่าง อ้ายสีได้
จับตัวอ้ายสีว่าสู้รบสู้มาส่งจริงๆ อ้ายสีนั้นชำระได้ความเป็น
สัจสู้รบสู้จริงๆ พระพรหมบริรักษ์ว่าจริงทั้งสองอย่าง พระยา
อภัยนั้นฉันก็ไม่ใคร่ถือว่าเป็นข้าแต่ทนายใช้ที่ล้าง เมื่อพระยา
อภัยไปทำราชการอยู่ที่บน ฉันคิดว่าพระยาอภัยเป็นผู้กว้างขวาง
เคยสืบสวนรู้จักทุกที่ทราบ จะติดตามจับผู้ร้ายผู้ผิด ที่หลบหลีก
หนีหายไปได้ด้วยง่าย แลเป็นผู้มีฝีมือปาก จะชำระความโจร
ความผู้ร้ายความหัวไม่จับคนสู้รบแล้วนั้นเกล้าต้องแข็งแรง ก

๑ พระพรหมบริรักษ์ แหม่มบุษยรัตพันธุ์ บุตรเจ้าพระยาภูธราภัย เป็นพระยาสิทธิราช
ฤทธิไกรในรัชกาลที่ ๕

เมื่อฉันจะไม่ใช่ว่า กระทบความกรรมที่บนนั้นน้อย การ
 ที่สนิทของพระยาอภัยก็จะไปอภัยอยู่ อนึ่งขุนหมื่นเลขา
 เลวเก่า ๆ ที่ชำนาญในถ้อยความแลจับผู้คุมคนตามพระยาอภัย
 ไป ฤษณไปก่อนนั้นก็มาก ก็ถ้าท่านไม่ได้ทรงใช้สอยฤๅใช้
 สอยแต่น้อยในการที่เขาชำนาญ ความฉลาดอาจหาญของพวกนั้น
 ก็จะไปอภัยอยู่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดินทั่วไป แลไม่เป็นผลประโยชน์
 แก่ตัวเขาบ้าง เจ้านายขุนนางราษฎรบางเหล่าที่นับถือฝีมือปลาก
 ของพระยาอภัย แลพวกตำรวจเก่า ๆ นั้นก็ยังมีมาก เพราะ
 เขาเคยพึ่งพาอาศัยกันมาแต่ก่อน ฉันคิดเห็นดังนี้ จึงได้สั่ง
 ไว้แก่พระยาอภัยเป็นคำชาคว่า อย่าคิดว่าเป็นข้าวังหลวงฤๅวัง
 น้าเลย ทั้งบ้านทั้งเมืองนั้นแล ถ้าที่ไหนแห่งใดเกิดความวิวาท
 ตีรันฟันแทงปล้นชิงวิ่งราวสุมกัน มีผู้ฟ้องร้องบอกเล่าก็ดี สืบรู้ก็ดี
 ถ้าสืบรู้ว่าพวกไทยสู้รบกันก็ดี ใคร ๆ ทำเงินแดงก็ดี อย่าให้เสีย
 ที่เสียเวลาเลย จึงให้ตำรวจในพระบวรราชวังที่เคยใช้สอยฤๅจะ
 ใช้สอยได้ ให้ไปเกาะครองจับกุมมาว่ากล่าวชำระเอาเถิด จึง
 เป็นศุภฤกษ์ของฉันทศาลหนึ่งด้วย ช่วยรักษาแผ่นดินให้ร้ายกาย
 เถิด เพราะจะนิ่งให้โจทย์มาฟ้องกันตามกระทรวง ให้ลูกขุน
 สั่งฟ้องให้ผู้ประทัณฑ์ ๆ ไปศาล แลให้ขุนศาลทอดโฉนดขาดหมาย
 ตามธรรมเนียมอย่างความแพ่งความอาญาสามัญแล้ว อ้ายผู้ร้าย
 ผู้ผิดรู้ตัวจะหนีเสีย จะติดตามกันไม่ทันทั่วทั้งที่ เมื่อฉันสั่งพระยา

อัญญาถึงนี้แล้ว ฉันคิดว่าสัญญาห้อยเข้าไปอีกคำหนึ่ง ว่าถ้า
 ผู้ที่พระยาอัญญาจยเอาไปว่าทำผิดต่าง ๆ นั้นก็ดี พวกพี่ของพวก
 นั้นเกาะเอาไปไว้เป็นจำนำก็ดี ถ้าเกี่ยวข้องเป็นข่าวไพร่ผู้คนบุตร
 ภรรยาฉันเองฤาเป็นมหาคเล็กเต็กชาติใช้สอยใกล้เคียงอยู่ ฤาเป็น
 คนที่ตักการใช้สอยในความประสงค์ของฉัน ถ้าเขามาร้องแก่
 ฉัน ว่าพระยาอัญญาเกาะครองเอาไปจงจำไว้ชำระความเนิ่นช้า
 อยู่ เสียประโยชน์ของตัวฉันเสียประโยชน์ของบุตรภรรยาฉันอย่าง
 ไท ๆ ฉันจะขอไปถอนเอาความเรื่องนั้นมาชำระเอง อย่าให้
 เป็นที่รังเกียจแก่ผู้ตักคดี อย่าให้เสียประโยชน์เพราะไปติดความ
 เนิ่นช้าอยู่ ซึ่งฉันว่าถึงนั้นนั้นก็ด้วยเข้าใจว่าใครเป็นผู้ผิดแท้ ข่าว
 ไพร่พวกพี่ของใครเป็นผู้ผิดแท้ ก็เห็นจะไม่กล้ามาร้องกล่าว
 โทษพระยาอัญญาต่อฉันนั้นนักดอก ถึงความที่จะไปถอนมาชำระ
 ก็จะไม่เข้าข้างใคร จะชำระโดยข้อสัตย์สุจริตจริง ๆ ก็เมื่อความ
 ผิดก็จะไปส่งตามโทษ ฤาจะไม่เสียประโยชน์จะได้จำไว้ใช้การงาน
 อนึ่งเห็นว่าพระยาอัญญาชำระความไปนั้น ก็คงจะมีผิดบ้างถูกบ้าง
 เป็นธรรมดา สิ่งที่ดีควรจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ก็เสียประโยชน์
 แก่ตระกูลการบ้างเหมือนอย่างเช่นเห็นมานั้นแล้ว แต่เมื่อไม่มาก
 มายเหลือหลาฉันก็เหมือนอย่างพวกหม่อมไกรสรแล้วก็เป็นที่ ก็
 ขอซึ่งขอช่องไว้ว่าใคร ๆ มาร้องทุกข์อุทธรณ์จะขอถอนมาชำระเสีย
 เองดังนี้ ก็เพื่อจะกันพระยาอัญญาให้ค้ำ ๆ แเคย ๆ อยู่บ้าง ไม่ให้

เหลือลามไปเป็นเหตุ ให้เสียเกียรติยศแก่ฉันเองแก่ท่าน ก็ช่วย
การที่ฉันสั่งให้พระยาอภัยชำระความแลกอภัยผู้ร้ายผู้ผิดคิดว่ามา
นี้ ฉันจึงได้ให้เบี้ยหวัดพระยาอภัยเป็นเงินเพิ่มเบี้ยหวัดที่ท่านพระ
ราชทานนั้นอีก ๕๐ บาทข้าง ๑๐๐ บาทข้างทุกปีมาหลายปีแล้ว

ก็เมื่อข้าสัรรฐภาครังนี้ฉันได้ทราบความแล้ว ฉันจะได้คิด
เห็นไปว่าท่านรับสั่งให้พระยาอภัยมาเกาะครองเอาमारคาอภัยไป
จงจำเร่งเอาตัวอภัยไป เป็นการคุมเหงจุฬาลงกรณ์นั้นหามิได้เลย
เพราะทราบอยู่ว่าท่านประจวบมานานแล้ว ไม่ได้ไล่ต้อนออก ถ้าถึงจะ
ไม่ได้ประจวบก็ทราบอยู่ว่าท่านไม่ชวนช่วยอะไรด้วยความ ฉันไม่ม
ความสงสัยว่าท่านทราบความเรื่องนเลย เป็นแต่เข้าใจว่าผู้ไปฟ้อง
พระยาอภัยกล่าวโทษอภัยอย่างไร จนพระยาอภัยออกเที่ยวสืบ
ตามจับอภัยนั้น เห็นจะเป็นพวกพ้องอภัยฉันเป็นคนสืบค้น ที่อภัย
จับมา จะมีอาญาแค้นแก่อภัย จึงไปฟ้องกล่าวโทษอภัยแก่ฉัน
ว่าเป็นหัวไม้ถูอย่างไรสักอย่างหนึ่ง จนพระยาอภัยลงเห็นว่าเป
นคดีต้องอย่างนั้นยังกะให้ว่าให้ชำระสืบสวนจับกุมนั้น จึงได้ไป
ตามจับมารดาอภัยมาจำไว้ ฝ่ายสมุหยาตราของจุฬาลงกรณ์
ซึ่งไปถือว่าทำทนายพระยาอภัย ว่าให้ทอคโนนคยาหมายมานั้น
ฉันก็เห็นว่าไม่ชอบ เพราะเหตุที่พระยาอภัยเป็นตระกูลการศาล
รับสั่งของฉัน ได้มอบพระไว้ให้จับผู้ร้าย ไม่ควรจะให้ทอคโนนค
ยาหมาย ซึ่งพระยาอภัยไม่เชื่อถือข้าเจ้าว่านายเล็กน้อย ไม่

ปล่อยจํานำผู้ร้ายตงนนชอบด้วยราชการอยู่ ฉันไม่ว่าไร แต่ตาม
 เรื่องราวอ้ายสี่อ้างถึงกัฟาลงกรณนั้น ฉันก็สืบถามที่พระองค์เจ้า
 ลม่อม^๑ ๆ แจ้งความว่าอ้ายสี่เป็นบุตรนายทัก ๆ เป็นคนวัย ๑๕ ยกอยู่
 ในพระยาราชสุภาวดีบ้าน ซึ่งเป็นญาติกับแม่เพอ^๒ ตัวนายทัก
 ตายเสียแล้ว ภรรยาอ้ายสี่เป็นหลานพระยารัตนาภรณ์พิมพ์แดง
 ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย อ้ายสี่มาได้
 ภรรยาคนนั้น จึงไปหาหลวงกิจจานุกิจประกาศ ให้พามาถวายตัว
 แก่จุฬาลงกรณ์แต่ขั้วอกโทศก ก่อนเวลาหลวงกิจจานุกิจประกาศ
 ตายในปลายขั้วนั้น มารดาอ้ายสี่นั้นก็สำคัญตัวว่าเป็นแม่ผู้ของ
 ญาติพระองค์เจ้าลม่อม จึงตามเข้ามาหาถวายตัวเป็นข้าหลวง
 เรือนนอกของแม่เพอ^๒ ขั้ว แต่ครั้งแม่เพอ^๒ ยังอยู่ขั้วอยู่ ครั้นครั้น
 ทราบว่าพระยาอัยยกาเกาะมารดาอ้ายสี่ไป จึงใช้ให้สมุหยาญชี
 ของจุฬาลงกรณ์ไปต่อว่านั่นจริง ครั้นเมื่อไม่ได้ตัวมา จะให้
 จุฬาลงกรณ์บอกความแก่ฉันก็เห็นเป็นความเล็ดกันน้อย จะเป็นฟ้อง
 ร้องกล่าวโทษขุนนางไป จึงได้สั่งออกไปแก่ภรรยาอ้ายสี่ ให้บอก
 แก่ผู้ว่าความทุกขั้วของอ้ายสี่ ก็ให้อ้ายสี่ร้องถวายฎีกาเอาเองเถิด
 ได้ความตามคำพระองค์เจ้าลม่อมดังนี้ ฉันจึงคิดเห็นว่า สังกัด
 อ้ายสี่เป็นลูกหมู่พระยาราชสุภาวดีบ้าน^๓ ถึงแก่กรรมลง อ้ายสี่

๑ สมเด็จพระบรมมโหีภาเธอในรัชกาลที่ ๕ กรมพระยาสุรตวันราชประยูร

๒ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

กลัวจะต้องชำระเป็นไพร่หลวงจึงเข้ามาหาหลวงกิจจานุกิจประกาศ
ซึ่งเป็นญาติพระยาราชสุภาวดี แลซึ่งเป็นผู้อยู่ในกรมพระสุรัสวดีนั้น
พามาหาจุฬาลงกรณ์ ก็ขอหลักหนี้เป็นไพร่หลวง แลเลขพระยา
ราชสุภาวดีปานนั้น จุฬาลงกรณ์ก็ขอไว้บ้าง ญาติพี่น้องเขาขอบ้าง
ฉันก็ได้ยอมหักให้ไ้มา เป็นไพร่หลวงพอเสียของแผ่นดินบ้างเล็ก
น้อย อ้ายสี่ไม่มีรายชื่อขอของจุฬาลงกรณ์เมื่อขอเลขพระยาราช
สุภาวดี ก็ควรที่จะตัดสินเอาอ้ายสี่เป็นไพร่หลวง แต่เมื่อคิด
ไปถึงภรรยาอ้ายสี่ซึ่งเป็นญาติจุฬาลงกรณ์ ฝ่ายกรมสมเด็จพระ
ศรีสุลาไลย จะต้องเห็นว่าไม่ควรจะยอมยกให้ตั้งสังกัดอยู่ในจุฬ
าลงกรณ์ เวลานั้นซึ่งจะได้ทราบว่าอ้ายสี่ไปเป็นตำรวจอยู่ในพระบวร
ราชวังนั้นหาได้เลย ฉันจึงได้สั่งพระพรหมบริรักษ์ว่าอ้ายสี่เป็น
ผู้มีความชอบจับคนสุบผิดได้พิจารณาได้ความจริง แลเป็นข่าว
เกี่ยวของของจุฬาลงกรณ์ ต้องลักษณะที่ไ้ว่าไว้แก่พระยาอัยยาแต่
ก่อน ว่าเกี่ยวข้องกับข่าวไพร่ของบุตรภรรยาของฉันแล้ว จะขอ
ถอนเอาความไปว่านั้น อนึ่งโทษอ้ายสี่ที่ไปฟ้องแก่พระยาอัยยา
ในคำร้องอ้ายสี่ก็ว่าสุบผิด แลไปฟ้องแก่พระยาอัยยาโดยความ
สาเหตุ เมื่อเป็นดังนี้ควรจะตั้งพิจารณาโทษอ้ายสี่นั้นก่อนว่าสุบ
ผิดหรือไม่ ถ้าสุบผิดจริงจะเอาเป็นโทษหรือไม่ได้ เพราะได้ประกาศ
ห้ามไว้แต่ก่อนแล้ว ว่าไทยสุบยาผิดไม่ควรจะเป็นโทษก็กล่าวคดี
ขึ้นโรงศาล ไม่ควรจะเป็นพยานในคดีทั้งปวง แต่ถ้าเป็นความ

ฉกรรจ์ถึงพันแหว่งปล้นชิง ก็คงต้องชำระไปตามความแผ่นดิน
 เพราะฉันเห็นดังนี้ จึงได้สั่งพระพรหมบริรักษ์ให้ไปถอนความมา
 ให้ไปขอเอาตัวมารดาอ้ายสีมา แลโจทย์อ้ายสีนั้นก็ให้ส่งมาก้วย
 ซึ่งสั่งให้ไปถอนความมานั้น ก็ด้วยสำคัญว่าพระยาอภัยทำตาม
 ฉันสั่ง ไม่ทราบว่าทำตามรับสั่งที่บนเลย โจทย์สองคนที่ไต่มานั้น
 คนหนึ่งชื่ออ้ายอ่อนเป็นข้าพระยาบริรักษ์ราชา ถ้ามกรับว่าสูญสิ้น
 คิดจริง คนหนึ่งชื่ออ้ายใหญ่เป็นข้าหนุ่ยยังไม่รับว่าสูญสิ้น ความ
 ไม่ทันพิจารณาตลอดไป เมื่อวันที่ ๑๖ ค่ำ กงสุลของท่าน
 อยู่ในวังนี้ จึงได้มาต่อว่าให้ทราบว่าอ้ายสีนั้นเป็นตำรวจในพระ
 บวรราชวัง หลบหลีกหนีทำความผิดต่างๆ เป็นหลายเรื่องหลายราว
 ท่านก็ทรงซักเคืองจึงมีรับสั่งให้พระยาอภัยตามตัวอ้ายสีมาชำระ
 ฉันได้ทราบความดังนี้แล้ว ครั้นวัน ๒๖ ค่ำ จึงได้หาพระยา
 อภัยมาถาม พระยาอภัยแจ้งความว่าอ้ายสีเป็นตำรวจในกรม
 พระฤทธิไศยะ มีฉายาว่าอ้ายสีฟันขาว หลบหลีกหนีราชการอยู่
 เมื่อท่านเสด็จขึ้นไปประทับบ้านสีทา มีความทราบมาถึงท่านว่า
 อ้ายสีฟันขาวคนนั้นไปปล้นชิงวิ่งราวคุมเหงราษฎรซึ่งพระพุทบาท
 ท่านจึงมีรับสั่งให้พระพรหมธิบาลไปเที่ยวตามจับ อ้ายสีหนีกลับมา
 กรุงเทพ ฯ ครั้นท่านเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว จึงมีรับสั่ง
 ให้พระยาอภัยเร่งรัดชำระเอาตัวอ้ายสีแต่เจ้าหม่อมลนาย ครั้น
 พระยาอภัยชำระ พระฤทธิไศยะจึงจำหน่ายว่าอ้ายสีเป็นหัวไม้ทำ

ความข้อยๆ พระฤทธิเดชะได้ขยับไล่ย้ายสี่เสียบ ไม่ให้เป็นตำรวจอยู่
 ในกรมตัวแลคั่นเอาหนังสือคุ้มลักสี่เสียบให้อ้ายสี่ขาดหม่ไป พระยา
 อัยภูจะเร่งเอาตัวแต่พระฤทธิเดชะไม่ได้ ครั้นสืบไปรู้ว่าอ้ายสี่มี
 มารดาจึงไปเกาะเอาตัวมาจำไว้ จะเร่งเอาตัวอ้ายสี่ แล้วเมื่อ
 ท่านรับสั่งให้ตามตัวอ้ายสี่นั้น หนุ่ยมาสั่งความประทับความของ
 หนุ่ยยกกล่าวโทษอ้ายสี่อีกเรื่องหนึ่ง ว่าอ้ายสี่คุมสุมัคพรรคพวก
 เป็นข้าเจ้าฟ้าอิศราพงษ์ แลอื่น ๆ หลายคนไปทำวุ่นวายในโรงละคร
 พวกที่หนุ่ยรับงานหาไปเล่นอยู่ ฉนั้นไต่ทราบดังนี้แล้วจึงได้ให้
 ขำระ ค้วย เรืองสังกตก่อน ให้ถามอ้ายสี่ ๆ ให้การว่าเมื่อขณ
 เบญจศกฤกษ์ขาลฉศก มารดาอ้ายสี่อยากหาหนังสือคุ้มลักให้
 อ้ายสี่ หาที่เจ้าหม่เดิมไม่ได้ จึงได้พาตัวอ้ายสี่ไปฝากแก่
 พระฤทธิเดชะ แต่เป็นจมนสี่ทมิฬเสนาयरักษ์ พระฤทธิเดชะให้
 หนังสือคุ้มลักไว้แก่อ้ายสี่ ว่าเป็นตำรวจในพระขรรราชวัง แต่ได้
 หนังสือคุ้มลักไว้ถึงห้าปี ไม่ไต่รับพระราชทานเบี้ยหวัดเลย ภายหลัง
 อ้ายสี่ไม่สุมัคจะอยู่กับพระฤทธิเดชะ มารดาอ้ายสี่จึงได้พา
 อ้ายสี่ไปลาพระฤทธิเดชะขอคืนหนังสือคุ้มลักให้ พระฤทธิเดชะก็
 ยอมให้อ้ายสี่ออกจากตำรวจรับเอาหนังสือคุ้มลักไป แล้วอ้ายสี่มา
 อยู่กับขุนอมรศักดิ์ดาวุฑ์ไค ๕ เดือน ๖ เดือน เติบเอาที่เป็นขุนหมื่น
 รับเบี้ยหวัด ขุนอมรศักดิ์ดาวุฑ์ไคว่าไม่ใช่คนหม่เดิมของฉนั้น เป็นคนต่าง

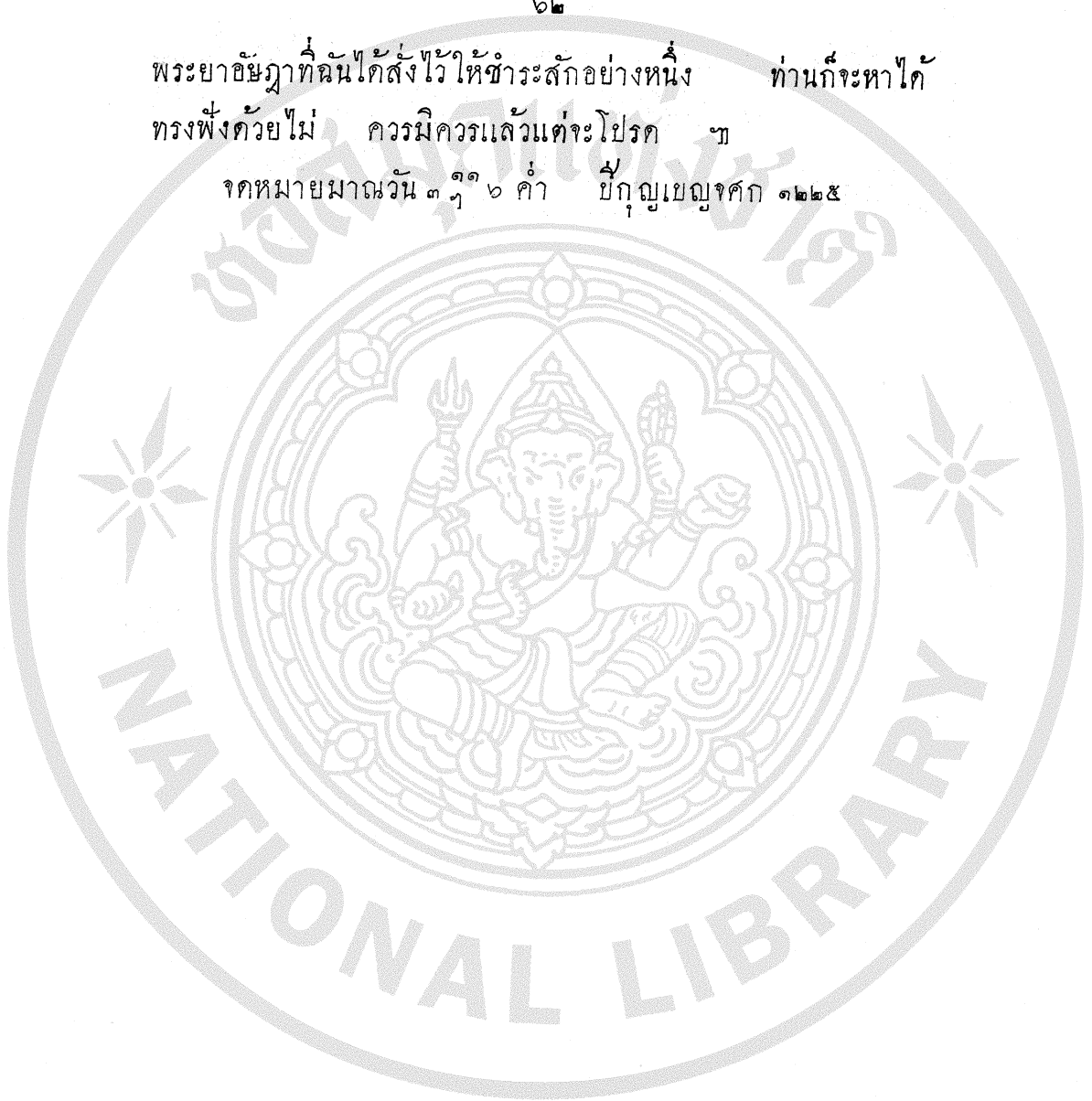
หม่อมฉันให้ไม่ได้ อ้ายสี่จึงได้ไปหาหลวงกิจจานุกิจประกาศ ให้
เจ้าถวายเป็นแก้วฟ้าลงกรณ์เมื่อป่วยอกโทศก แต่ในบาณชีกรม
พระฤทธิเดชะซื้ออ้ายสี่จะมีฤๅไม่มี บัดนี้พระฤทธิเดชะจะตั้งจำหน่าย
อ้ายสี่อย่างไรอ้ายสี่ไม่ทราบ ฉันทได้หาตัวพระฤทธิเดชะมาถาม
พระฤทธิเดชะให้การสมคำอ้ายสี่ว่าได้ให้หนึ่งสี่คุ้มสักแก่อ้ายสี่
ว่าเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง เป็นแต่การแอบแฝงไม่ได้ตั้งเขย
หวัดให้ เมื่ออ้ายสี่ไม่สมคำอยู่ก็ไต่คั้นเอาหนึ่งสี่คุ้มสักไป ตัว
อ้ายสี่ไม่มีบาณชีในตำรวจ

ความเรื่องนั้นฉันเห็นว่าถ้าอ้ายสี่เข้าไปเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง
ก็ได้รับพระราชทานเขยหวัดก็ดี ไม่ได้รับพระราชทานเขยหวัดก็ดี
เมื่อมีหนึ่งสี่คุ้มสักว่าเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง บาณชีสี่ก็
เขาก็ตั้งว่าเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง ถ้าหนึ่งสี่คุ้มสักยังตก
อยู่แก่อ้ายสี่ นายตั้งไม่ไต่รับคั้นไป ก็ควรเห็นว่าเป็นตำรวจใน
พระบวรราชวัง หลบหลีกหนีหน้ามาอยู่กับฟ้าลงกรณ์ ก็ควรจะยอม
คั้นให้ไป แต่ในเรื่องนี้นายก็คั้นเอาหนึ่งสี่คุ้มสักไปแล้ว ก็เมื่อ
ไม่เอาไปตั้งจำหน่ายต่อสุรัสวดี ก็คงไปหาคนที่มั่งมีฐาน ตำบลด
บ้านคล้ายคลึง แล้วซื้อคนตำบลดบ้านให้ต้องกับหนึ่งสี่คุ้ม
สัก ให้คุ้มสักผู้นั้นต่อไปเป็นแน่ อ้ายสี่ก็คงตกเป็นคนเลือน
ลอยจับพลัด เมื่อจะต้องตัดสินควรตัดสินเอาตามหม่อมบิดาเดิม
เพราะหนึ่งสี่คุ้มสักเช่นนี้จะแม่นยำเหมือนลงเหล็กสักไม่ได้ บ้วน

ไปข้อนมา คนที่รับหนังสือคุมลักไม้ไ้ราชการ ไม่ได้ตาม ๓๐ ยก
๓๒ ยก ๓๕ ยก เป็นแต่แอบแฝง อ้างว่าคนหลวงอยู่ตงนั้นมีอยู่
หลายพัน ถ้าจะชำระไปคงได้ทุกหมู่ทุกกรมทั้งวังนำวังหลวง
แต่เรื่องที่ว่าเกิดโจรผู้ร้ายที่ทางพระพทธบาทนั้น ก็ได้ยินคนเป็น
อันมากพูดกันว่าขโจรเอนสเป็นเพี้ยนพม สปริษควรจะไปมาก
ตามอย่างที่เคยมา แต่เพราะโจรผู้ร้ายชุมนัก ราษฎรขึ้นไป
เพียงท่าเรือได้ข่าวแล้วก็กลัว ล่ากลับมาเสียเป็นอันมาก ฉนั้น
ได้สั่งให้พระยาสระบุรี กับพระยามหาอำมาตย์ ซึ่งไปอยู่พระพทธ
บาทชำระสืบสาวเอาตัวผู้ร้ายให้จงได้ พระยาสระบุรีบอกว่าจับตัว
ไว้ได้บ้างแล้ว ๘ คน ๘ คน แต่ยังไม่ส่งลงมา

ก็ซึ่งท่านโปรดให้พระพรหมนิบาลชำระเมื่อท่านเสด็จไปอยู่
ประทับบ้านลีทานั้น ก็ขอด้วยราชการอยู่ ฉนั้นก็ยินก็ด้วย
ถ้าโปรดให้ชำระต่อไปก็ได้อยู่ แต่พระยามหาอำมาตย์เป็นแม่กอง
ใหญ่ ที่ฉนั้นสั่งให้ชำระความเรื่องน เขาก็กลับลงมาอยู่ที่กรุงเทพฯ
แล้ว ถ้าท่านโปรดให้พระพรหมนิบาล ฤๅตราการอื่นๆ ที่ได้
ชำระที่ครั้งนั้น มาช่วยกันชำระอ้ายสี่แลอ้ายอื่นๆ ที่ว่าแย่งชิงพวก
สปริษพระพทธบาทต่อไปให้ไ้ความจริง ให้ได้ตัวผู้ร้ายเสียจะดี
โดยบัดนี้ฉนั้นจะส่งอ้ายสี่ขึ้นไปชำระที่บน ความที่มีผู้ไปฟ้องต่อ
พระยาอัยฎากล่าวโทษอ้ายสี่นั้น จะว่าอะไรก็หาไ้ความในเรื่อง
ราวของอ้ายสี่ไม่ แต่ฉนั้นคาดก็เห็นจะฟ้องในความที่เป็นน่าที่ของ

พระยาธัญญาที่ฉันได้สั่งไว้ให้ชำระสักอย่างหนึ่ง ท่านก็จะหาได้
 ทรงฟังด้วยไม่ว่า ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด ฯ
 จกหมายมาณวัน ๓ ฎี ๖ คำ ขัฎญเขณูจศก ๓๒๒๕

ที่ ๑๐

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม ณะกรุงกัมพูชา

จกหมาย มายังองค์พระนโรดม ฯ ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชา
ให้ทราบ

หนังสือของเธอลงวัน ๗^{๑๒} & คำมอยให้นายราชสารถือมากับ
หนังสือที่พวกฝรั่งเศสมาอ่านเมื่อวันทำบุญกฐินนี้ได้รับแล้ว แล
ได้อ่านหนังสือโดยบอกพระยาราชวรานกุล^๑ แลต้นหนังสือต่าง ๆ
ของพระยาพระเชมรียง ของฝรั่งเศสบ้าง ได้ความถนัดแล้ว
ได้รับหนังสือครั้งมีความยินดีนักหนา เพราะตั้งแต่พระยาราช
วรานกุลออกไปในกลางเดือนนี้ไม่ได้ฟังข่าวคราวแต่เมืองอุดมไชย
เลย ได้ฟังแต่คำเล่าๆต่าง ๆ ว่าเกิดขบถชนที่เมืองตรังเกรย
กราก แลมีพวกมาชักชวนกันกำเริบขึ้นได้เร็วทีเดียว แลแล้ว
พระยาจักรีตายเสียเมื่อเดือน ๕ ชน ๓ คำฤๅ ๔ คำ ก็มีคามวิตก
หนัก กลัวว่าพวกขบถจะกักกักทางเสียไม่ให้หนังสือมาได้ ฤๅ
หนังสือเคยส่งมาตามระยะทางจะมีคนร้ายขัดขวางไม่ให้มาถึง ข้า-
พเจ้าก็อยากจะได้รู้ข่าวคราวนักหนา เห็นเจียบไปถึง ๒ เดือน

๑ พระยาราชวรานกุล บุตรอด กัลยาณมิตร ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาธน
บดินทร ที่สมุหนายก

๓ เดือนไม่ได้เข้ามา จึงได้ให้หมื่นทิพรักษาออกไปสืบราชการ
ความแจ้งอยู่ในท้องตราที่หมื่นทิพรักษาได้ออกไปนั้นแล้ว

พวกพระยาพระเชมรซึ่งเข้ามาบรรณาการ เมื่อได้ข่าวเข้า
มาว่าพวกขบถไล่พระยาเสนาอนันตเสียบ เข้ายึดเอาเมืองกำปอตไว้
ข้าพเจ้าก็ให้หาตัวมาหรือว่าจะไปทางไร ถ้าจะไปทางบกก็จะส่ง
ไปทางบก ถ้าจะไปทางเรือจะไปขึ้นที่เมืองกำปอต กลัวพวกขบถ
จะชิงสิ่งของเสียบหมดไม่ไปถึงจะคิดอย่างไร เมื่อข้าพเจ้าถามนั้น
พวกนั้นว่าจะต้องไปทางเรือกับเรือที่มา โดยว่าพวกขบถจะขัดขวาง
อยู่ที่เมืองกำปอต ก็จะไปขึ้นที่เมืองกะพงโสม จะเล็ดลอดคุม
สิ่งของขึ้นไปให้ถึงเมืองอุคงมิใช่ให้จึงได้ ข้าพเจ้าเห็นว่าเวลา
ล่าแล้ว ของตอบแทนบรรณาการจะข้ามไปผิดธรรมเนียม จึงได้
จัดของตอบแทนบรรณาการตามเคยบ้างเพิ่มเติมตามต้อง การบ้าง
มอบให้ไป ครั้นภายหลังได้ยืมว่าไปจิตใจสงไสยกันขึ้น ชาว
คลังสองนายไม่ไว้ใจกัน ไปกิดอ่านกับพวกนักองค์เยี่ยงบุตร
ของเธอ ไปทำหนังสืออายัดสิ่งของแลเงินของเธอ ไม่ยอมให้
พวกพระยาพระเชมรที่คุมบรรณาการมาพาไป สงสัยว่าพวกนั้น
จะไปเข้ากับพวกขบถเสียบ คุณศรีสรีวงษ์ได้ให้ไปตามพวกพระยา
พระเชมรเหล่านั้นกลับมาแต่ปากน้ำ แล้วชำระเรียกเอาเงินแล
สิ่งของที่ต้องในอายัดไว้ แต่ของตอบแทนบรรณาการแลท้องตราตอบ
บรรณาการนั้น พวกนั้นเขารับว่าเขาจะคุมไปให้ได้แล้ว ข้าพเจ้า

แลเสนาบดีจะไม่ยอมให้ไปก็ไม่ควร เพราะเธอได้มีความเชื่อ
 ถือในเขาไซ้เข้ามา มีใบบอกเป็นสำคัญ ครั้นจะมาเชื่อถือนั้น
 อายตน์ท่านนั้น จะกักไว้เสียก็ไม่ควร ต้องให้ไปตามธรรมเนียม
 ที่หนึ่ง ถ้าพวกนั้นจะทรยศแก่เธอไป จะพาของไปสายสูญเสียเธอ
 ไม่ได้ ข้าพเจ้าจะใช้ให้เธอใหม่ก็ได้ แต่เห็นว่าพวกนั้นถ้าพาของ
 ไปสายสูญเสียก็มีความผิด เพราะมารับขันแข่งแรงว่าจะคุมเอา
 ไปให้ได้ จึงได้ยอมให้ไป มิใช่ข้าพเจ้าข่มขืนให้ไปทางนั้น
 ให้จึงได้ ข้าพเจ้าได้มีความวิตกอยู่แล้วกลัวจะมีอันตราย เพราะ
 พวกขบถเข้าชิงชิงทางเสีย จนหนึ่งสื่อยอกก็มาไม่ได้ การเกิด
 ขบถครั้งนี้ข้าพเจ้าก็ควรจะร้อนใจเร่งช่วยเขื่อนักหนา แต่ครั้งนี้ได้ยิน
 ว่าพวกฝรั่งเศษยกขึ้นมาอยู่ที่เมืองอุทุมมิไชย เขาจะว่าอะไรก็ยังไม่
 รู้ ครั้นจะให้กองทัพออกไปก็กลัวจะมีเหตุที่ยุ่งเหยิงเป็นที่
 เข้าใจผิดกัน แลการที่เมืองอุทุมมิไชยนั้นอย่างไรก็ไม่ทราบแน่
 จะคิดการจัดการไปก็ไม่ถูก ถึงกระนั้นก็ได้ให้พระยาฤทธิ
 ไกรเกรียงหาญคุมกองทัพออกมาที่เมืองพระตะบองพังราชการ
 ให้รู้แน่ การจะผันแปรอย่างไร บ้านเมืองอำนาจน้อยมาพลวัน
 กับอำนาจใหญ่ ไม่ได้พุดจากกันให้เข้าใจก่อน จะทำไปกลัวผิด ๆ
 ซอย ๆ ต้องร้องรอฟังราชการให้แน่แก่ใจก่อนจึงได้ร้องรอมมา ๓
 ว่าถึงเรื่องที่จะตั้งการอภิเศกเขื่อนั้น เมื่อพระยาราชนนกุล
 กลับออกไปเมื่อเดือน ๑๑ นั้น ข้าพเจ้าได้สั่งการออกไปเป็นแต่

สั่งเขย ว่าให้ ไปปฤกษาศึกษาการอภิศึก ว่าจะจัดแจงการอย่างไร
 จะดี เมื่อไรจะจัดการพร้อมมูล การงานที่จัดแจงฤกษ์ยามที่ดี
 จะประจวบกันควรจะทำให้ได้ก็ให้บอกมาให้แจ้ง อนึ่งแต่ก่อนข้าพเจ้า
 ได้ว่าอยู่ ว่าฤกษ์เดือน ๘ เดือน ๘ เป็นลมหวันตก ลงเรือกลไฟไป
 เทยวเลฆางฝั่งตะวันตกกลั่นลมเรียบร้อยสยาศดี ฤกษ์เดือนอ้าย
 เดือนยี่เดือนสามเป็นลมหวันออก ถ้าลงเรือกลไฟไปเทยววันออก
 สยาศดี ก็เมื่อเดือนเก้าต่อเดือนสิบยกบุญเขมยาศก ข้าพเจ้าได้ลง
 เรือไปเทยวเลฆางฝั่งตะวันตกจนถึงเมืองตานี ครั้นกลับมาพบพระยา
 ราชวรานุกล ข้าพเจ้าจึงได้พูดเล่นว่า นาลมหวันออกจะลงเรือไป
 เทยวฝั่งวันออกจนถึงเมืองกำปอตเมืองบันไทยมาศจะได้ฤกษ์ไม่ ถ้า
 ไปถึงเมืองบันไทยมาศ ญวนจะออกมาหาฤกษ์ไม่ โดยญวน
 จะว่าเป็นศัตรูจะเอาเรือเล่นโยเรือแจวมาไล่ก็จะไม่ทัน พระยาราช
 วรานุกลว่าไม่เป็นไร ถ้าข้าพเจ้าออกไปถึงเมืองบันไทยมาศญวน
 ก็จะออกมาหา ฝ่ายเชอกับพระยาพระเชมรถ้าทราบก็คงจะลงมา
 รับที่เมืองกำปอต ก็คำที่พูดอย่างนี้ ข้าพเจ้าก็เคยพูดอยู่บ่อย ๆ
 แต่ครั้งเขยยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ จำได้ด้อยว่าได้อามเขยครั้งหนึ่ง
 ว่าถ้าข้าพเจ้าออกไปถึงเมืองกำปอต องค์สมเด็จพระท้าวพระท้าว
 มหาอิศราธิบดี จะลงมาพบข้าพเจ้าที่นั่นได้ฤกษ์ไม่ เขยก็ตอบว่าเห็น
 องค์สมเด็จพระท้าวพระท้าว จะลงมา การพูดกันอย่างนี้แล้วก็เลิก
 ไป เขยก็จะนึกได้อยู่กระมัง ก็ที่จริงในบันนข้าพเจ้าได้กำหนดไว้ว่า

จะทำบุญฉลองพระบรมอิฐพระเจ้ายักษ์หัวท่งแล้วทั้ง ๓ พระองค์ แล
พระอิฐท่านที่เป็นต้นพระวงษ์แลสมเด็จฝ่ายใน ตามอย่างการซึ่ง
เคยมีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เมื่อ
เวลาพระชนมายุท่านครบ ๖๐ ปี ได้มีการฉลองพระบรมอิฐเดิมเป็น
อย่างมา บัดนี้ข้าพเจ้าอายุครบ ๖๐ ปี จึงใคร่ที่จะทำบุญฉลอง
พระบรมอิฐเป็นการใหญ่อย่างครั้งนั้น แล้วจะเผาศพบุตรหญิง
ของข้าพเจ้าด้วย ก็การในท้องสนามแต่ก่อน เคยทำในน้ำ
ร้อนเดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ แต่ครั้งนี้ข้าพเจ้าคิดว่าจะให้ทำเสีย
ในเดือนนี้ เพราะกลัวว่าน้ำร้อนความชื้นลงรากมักมี ทำการไปจะ
ไม่สบาย ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้รับจัดการปลูกเขาปลูกเมรุขึ้นแต่
เดือน ๑๒ เมื่อนาท้องสนามเล็กแล้ว แลพระยาราชวรานุกูลเมื่อ
จะไปในเดือน ๑๓ นั้น เห็นจะไม่รู้ว่าจะมีการใหญ่ในเดือนนี้ จะสำคัญ
เสียว่า เห็นจะมีต่อเดือน ๔ เดือน ๕ ตามเคยอย่างแต่ก่อน จึงไป
คิดอ่านนัดหมายกับเธอ ให้ลงมารับสพรณบัตรที่เมืองกำปอด
เมื่อเดือนยี่ขึ้น ๑๓ ค่ำ แล้วจะกลับขึ้นไปอีกเศกที่เมืองคงมีไชย
เมื่อเดือนยี่แรม ๑๓ ค่ำ แลพระยาราชวรานุกูลกลับเข้ามาถึง
กรุงเทพ ฯ เอาความนัดหมายกันนั้นมาบอก แล้วมาชวนข้าพเจ้า
ออกไปเมืองกำปอดในเดือนนี้ บอกว่าเธอมาคอยรับอยู่แล้ว

จัดแจงแต่งที่ไว้รับข้าพเจ้าแล้ว" ก็การที่แท้การเป็นเหมือนกันที่
 เขารู้กันว่าคนหนึ่งฝัน คนหนึ่งแก่ ข้าพเจ้ากับพระยาราชวรานุกูล
 ต่างคนต่างไม่รู้การกัน พระยาราชวรานุกูลไปพูดที่โน้นอย่าง
 นั้นก็ด้วยสำคัญว่าในเดือนนี้ ข้าพเจ้าจะว่างอยู่ จะมีการต่อเดือน ๔
 เดือน ๕ ฝ่ายข้าพเจ้าสำคัญว่า พระยาราชวรานุกูลจะรู้กำหนด
 ซึ่งข้าพเจ้าสั่งอยู่แล้ว ถึงจะไปกำหนดนัดหมายการอภิเษกก็คง
 จะกำหนดต่อเดือน ๔ ฤๅที่แท้พระยาราชวรานุกูลจะรู้กำหนดที่
 ข้าพเจ้าสั่ง แต่จะสำคัญเสียว่าเป็นกำหนดเร่งการอย่างที่เคยเห็นมา
 เช่นแต่ก่อนที่ทอดโฉนดขาดหมายกัน การใด ๆ ถ้าจะมีข้างเข้าก็
 ว่าเป็นพร้อมแต่ในเวลาอย่างเร่ง ถ้าจะมีข้างขยับก็ว่าเป็นพร้อมแต่ใน
 เวลาอย่างเที่ยง ก็คิดไหลเลื่อนไปนั้นแล ครั้นพระยาราชวรานุกูล
 กลับเข้ามาถึงจะมารุกเร้าเร่งให้ข้าพเจ้าไปเมืองกำปอดในเดือนนี้ให้
 ได้ ก็กำลังทำการใหญ่่วนอยู่พร้อมกัน ข้าพเจ้าจะทิ้งการเสีย
 ไปอย่างไรได้ ถึงคุณศรีสุริยวงษ์ แลพระยามนตรีสุริยวงษ์^๒ ก็
 ช่วยกันทำการ่วนวายนอยู่ ไม่มีช่องที่จะไปเลย จึงได้มีตราให้ขุน
 เพ็ชรอินทราธิ์ออกไป อนึ่งข้าพเจ้าก็ยังสงสัยไม่สู้เข้าใจ ด้วย
 การรับสั่งที่เรียกพระกรุณาวิเศษแลอื่น ๆ ด้วยเห็นในพงษาวดาร
 เป็นการเปลี่ยน ๆ ไป แลจะตั้งข้อขึ้นอยู่ว่าองค์พระนโรดม เปลี่ยน

๑ การตระเตรียมรับเสด็จที่เมืองกำปอด ที่ในหนังสือพงษาวดารเขมรตรงกัน

๒ พระยามนตรีสุริยวงษ์ชุ่มบุณนาค น้องสมเด็จเจ้าพระยาบรมมมหาศรีสุริยวงษ์

แต่สรว้อยซื่อ กลัวเธอจะไม่ชอบใจ จะเห็นไปว่าไม่เลิคนที่ให้ม
ยศสูงชัน แต่ความคิดข้าพเจ้าเห็นว่าเธอจะยินดีน้อยเป็นคิ เหมือนตัว
ข้าพเจ้าเอง ถึงเป็นเจ้าแผ่นดินชนกก็ไม่ไ้เปลี่ยนชื่อเก่าเลย เพราะ
ว่าเคยสยายมาแล้ว จะใคร่จะให้เธอทราบเสียก่อนจึงจะลง
สุพรรณบัตรได้ จึงไ้เขียนจดหมายให้ขุนเพ็ชรอินทราธิ์ออกมา
ความก็แจ้งอยู่ในจดหมายนั้นแล้ว ครั้นเมื่อขุนเพ็ชรอินทราธิ์ออก
ไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงไ้รับแก้พระยาวราชวรานุกูล ว่าถ้าขุนเพ็ชร
อินทราธิ์หนังสือตอบเธอเข้ามาแจ้งความเป็นแน่แล้วจึงจะไ้เขียน
สุพรรณบัตร ก็เมื่อเวลาไ้เขียนสุพรรณบัตรนั้น ถ้ายังเหลืออยู่ใน
เคียน้อยมาก พอจะให้ออกไปทันกำหนดวันเคียน้อยแรม ๑๓ ค่ำไ้
ก็จะจ้ดให้พระยามนตรีสุริยวงษ์คุมสุพรรณบัตรกับเครื่องยศทุกอย่าง
ตลอดลงไปจนบานมาศเครื่องสูงให้พร้อมกัน ไปทำอภิเศกให้
ทันฤกษ์ก่อน จะรอไว้แต่ดอกจันทน์พเก้าซึ่งเป็นเครื่องประดับ
กับเสื้อ ต่อเมื่อไ้ข้าพเจ้าออกไป พบกัยเธอได้ ทเมองกำปอด
จึงจะประดับให้เธอเอง เป็นศิริสวัสดิมงคล ถ้าการจะไ้เขียน
สุพรรณบัตรเป็นปลายเคียน้อย จะออกไปให้ทันฤกษ์ในเคียน้อยไม่
ไ้แล้ว ก็จะต้องให้เลื่อนมาหาฤกษ์ต่อดังเคียน ๔ แต่หนังสือ
สัญญาที่ปรึกษาตกลงกันแล้ว ข้าพเจ้าก็ไ้ประทับตราให้ ควรจะ
ให้ ไปถึงเธอเสียก่อน จึงไ้มอบให้พระยาวราชวรานุกูลคุมหนังสือ

๑ ดอกจันทน์พเก้านี้ คือที่มาเป็นคาราราชอิสริยาภรณ์พรัตน ๑ ในรัชกาล
ที่ ๕ ครั้นนั้น แรกทรงสร้างขึ้น

สัญญาออกไปส่งเสียก่อน แลการซึ่งจะให้หาตัวเธอเข้ามารับ
 สุพรรณบัตรเลขอิศกในกรุงเทพ ฯ นี้ ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ว่าเลย
 เพราะรู้ว่าย่านเมืองพังรายคายลงใหม่ เธอจะมาได้ฤมาไม่ได้
 ก็ไม่ทราบแน่ เห็นแต่ตามอย่างครั้งองค์สมเด็จพระนารายณ์รามา
 ธิปัตย์พระองค์เอง แลองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราช พระองค์
 จันนั้น มีจดหมายเหตุว่ารับในกรุงเทพ ฯ แต่ครั้งองค์สมเด็จพระ
 หริรักษ์ ฯ นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยา
 เพ็ชรพิไชยเชิญสุพรรณบัตรออกไปพระราชทานที่เมืองอุดงมีไชย
 เพราะการครั้งนั้นยังรบพุ่งวนวายกับญวนอยู่ ก็ครั้งนั้นข้าพเจ้าจะ
 อย่างไรก็ไม่สนคิด ข้าพเจ้าก็ไม่อาจบังคับลง ว่าได้แต่ที่จะให้
 ตัวข้าพเจ้าไปส่งสุพรรณบัตรให้เธอที่เมืองกำปอดในเดือนนั้น ไป
 ไม่ได้ เพราะติดการใหญ่อยู่ ถ้าเดือน ๔ จะไปได้ ถึงนำลมสำเภา
 คลื่นลมจะใหญ่ ผังตัวนี้ออกก็มีเกาะมีแหลมที่แอบที่พักได้ไป
 ทุกกระยะไม่ต้องกลัวคลื่นลม เหมือนคราวฤดูลมตะวันตก ถึงในท้อง
 ทรายซึ่งข้าพเจ้าแต่งให้ ไปกับพระยาราชวรานุกลนั้น ก็ไม่มีบังคับ
 ไปบอก ว่าให้เธอเข้ามารับอิศกในกรุงเทพ ฯ นี้ ข้าพเจ้าแต่ง
 ท้องตราให้แล้ว ก็สาละวนไปด้วยการงาน ภายหลังท่านผู้หลักผู้
 ใหญ่ท่านคิดอ่านกับพระยาราชวรานุกล ว่าถ้าข้าพเจ้าจะออกไป
 เมืองกำปอดแต่เดือน ๔ เห็นจะมีความลำบากนัก เพราะคลื่นใหญ่
 ลมแรง ถ้าพอเธอจะเข้ามารับในกรุงเทพ ฯ เสียได้ ข้าพเจ้าก็จะไม่

ต้องลำบาก การอภิเษกนั้นก็จะได้ทำเป็นการใหญ่ให้ลูกหลาน
ปรากฏแก่คนเป็นอันมาก คิดกันว่าจะทำที่ศาลาลูกขุนใหม่ มีงาน
การให้ครึกครื้น แล้วจะสวมมงกุฎให้ ขนยานมาศให้เครื่องสูง
กลองชนะให้เป็นเกียรติยศใหญ่ในกรุงเทพ ฯ นี้ แล้วจึงจะให้กลับ
ออกไปส่งไทยเร็ว ให้ทันการฉลองที่เมืองอองมีไชยอีกจึงได้
ท่านคิรจิตเจงที่บ้านเรือนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไว้จะให้เธอประทับอยู่ แต่
การจะมาได้มีมาได้นั้น ให้พระยาราชวรานุกูลไปหาหรือคุยก่อนตาม
แต่จะเห็นควร เพราะการที่คิดกันนั้น เป็นแต่พูดเพลین ๆ ไป
ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ใส่ลงในท้องตราเป็นบังคับบัญชาของข้าพเจ้า เพราะ
เห็นว่าเป็นการจะบังคับลงเป็นแน่ไม่ได้ เมื่อจะยอมกันอย่างไร
ข้าพเจ้าก็จะยอมอย่างนั้น ท่านก็เป็นแต่จดหมายมาหารือขอ ความ
สัตย์ความจริงนั้น ว่าแต่ใจความสั้น ข้าพเจ้าไม่ได้ทำให้สมดัง
พระยาราชวรานุกูลไปในครั้งนั้น ๆ เพราะการใหญ่ของข้าพเจ้ามีคืบ
ตัวอยู่ เพราะพระยาราชวรานุกูลไปนิตอย่างนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้
รู้ด้วย การเป็นเช่นเขาว่าคนหนึ่งฝัน คนหนึ่งแก้ การที่นั่น ๆ ไว้
แล้ว ก็ฝันแปรเปลี่ยนไปไหลมาอย่างนี้ ก็เป็นปรกติของเมืองไทย
เธอก็อยู่ในกรุงเทพ ฯ นานาน ได้เห็นการเช่นนั้นมากกว่าร้อยครั้ง
พันหนไม่ใช่ฤ ในการส่วนข้าพเจ้า คือจากสุพรรณบัตร แลจก
เครื่องอิศริยยศทั้งปวง ข้าพเจ้าก็ได้ให้ทำให้จัดพร้อมเสร็จแล้ว
สุพรรณบัตรได้ให้จากในวันอาทิตย์เดือนยี่แรม ๘ ค่ำ ในวัดพระ

ศรีรัตนศาสดาราม มีพระโคมหนึ่งไขยแสงสว่างทั้งภายใน
ตามอย่างธรรมเนียมสุพรรณบัตรผู้มีบันดาศักดิ์สูง พระยาพระ
เชมรที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ แลท่านทั้งหลายทั้งปวงก็ทราบด้วย
กัน ก็ถ้าจะมีผู้ใดมาคิดกลางแกลงสงสัยว่าข้าพเจ้าคิดขึ้นข้อ
หมองหมางกับเธอประการใด จึงคิดอ่านเหินผันแปรจะยกย้าย
ไปอย่างอื่นจึงไม่ไปอีก ให้สลับกับการที่พระยาราชวรานุกล
ไปนัดหมายไว้นั้น ถ้าผู้ใดวิตกสงสัยไปดังนี้ การนั้นไม่ต้องกับ
สิ่งที่เป้นแท้เป็นจริงเลย เจ้านายฝ่ายเชมรทั้งปวงซึ่งดำรงชีพอยู่
ในกาลบัดนี้ ผู้ใดจะเป็นที่สนิทคุ้นเคยกับข้าพเจ้ามากกว่าเธอมีฤ
กิตตฤกิตถ์ถึงการเมื่อเวลาปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ตัวเธออยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ เป็นอย่างไรกับข้าพเจ้า เธอ
ก็ยอมแค้นใจอยู่ทุกประการ เมื่อศบใจแคบจิตรก็ยอมไปมาหาสู่
กันมีด ๆ เวลา ๒ ยาม ๓ ยามมิใช่ฤ ว่าถึงการฝ่ายฝรั่งเศสเมื่อมา
เป็นเข้าเช่นนั้น ข้าพเจ้าจะได้ติดต่อกับผู้ใดในเมืองเชมร ว่าเพราะ
ผู้นั้นทำอย่างนั้นเป็นอย่างนั้น ทำอย่างนั้นจึงเป็นอย่างโน้น ทั้งคน
เป็นอันมากคิดก็ ฤสำคัญว่าข้าพเจ้าจะคิดก็ดังนี้หนะมิได้ ข้าพเจ้า
ว่าตามเห็นจริง ๆ ถึงโดยว่าตั้งแต่หลังมากับต่อกับ คนในเมือง
เชมรทั้งไพร่ทั้งผู้ดีจะไม่ได้มีใครพูดจาปราโมทย์ว่ากระไรกับฝรั่งเศสเลย
ก็เมื่อเจ้าเวียคนามก่อความให้เกิดเหตุ จนฝรั่งเศสได้เมืองญวนฝ่าย
ใต้ตกเป็นของพระเจ้าเอมเปรอซึ่งมีอำนาจโตใหญ่ขึ้นกว่าเจ้านายฝ่าย

ฝรั่งเศสแต่ก่อนอย่างนั้นแล้ว เมืองเขมรก็มีทางที่ค้าขายที่ขาย ก็ซึ่ง
จะยึดอยู่ไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามาทักมาทลาย แสวงหาทางที่จะเป็นผล
เป็นประโยชน์แก่เขานั้น จะให้ไม่รู้จักกันเหมือนอย่างแต่ก่อนที่เคย
จะเป็นได้ๆ แต่ในกรุงเทพ ฯ นี้ แต่ก่อนฝรั่งเศสนอกจากขาดหลวง
ก็ไม่มี ก็บัดนี้ฝรั่งเศสก็มาทำไมตรีมีกงสุลมาตั้ง มีลูกค้าฝ่าย
ฝรั่งเศสเข้ามาค้าขายแลตั้งอยู่ที่เดียวเป็นอันมาก แต่หากว่าที่
กรุงเทพ ฯ ขอมริบเป็นไมตรีเสียด้วยดีโดยง่าย ก็ไม่ต้องเคือง
ขุนวุ่นวายนเหมือนกับเมืองญวน ประการหนึ่งในกรุงเทพ ฯ นี้ ใ้บริบ
เป็นไมตรีกับเมืองอังกฤษ เมืองอเมริกา เมืองวิลันดา เมืองเดนมาร์ก
เมืองโปรตุเกส เมืองฮันเลียดิก แลเมืองปรัสเซีย ซึ่ง
ทำสัญญาแทนเมืองอื่นอีกถึง ๒๓ เมือง แต่กงสุลเข้ามาตั้งอยู่
ถึง ๘ กงสุล แลในกรุงปารีสของพระเจ้าเฮนรี่ฝรั่งเศส แล
กรุงลอนดอนของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ ก็ยอมให้ฝ่ายไทย
ตั้งขนนางไปอยู่คอยฟังราชการ แลปลุกษาหารือการต่างๆ ไทย
ใ้มีกงสุลอยู่ในกรุงปารีส ชื่อพระสยามธุวานรักษ์ อยู่ในกรุง
ลอนดอนชื่อพระสยามธุระพาห ก็ในกรุงเทพ ฯ นี้ มีกงสุลมาประ
จำอยู่ ๘ บ้าน ๘ เมือง เมื่อมีการเกี่ยวข้องต้องถึงถึงกันประการ
ใดบ้าง กงสุลเมืองอื่นก็เป็นพยานรู้เห็นอยู่หมด ใครจะมาทำ
เกิน ๆ ผิดกฎผิดหมายเลยติธรรมไปก็ลงขายกันอยู่ การก็ค่อย
ยังชั่ว ก็การช่างเมืองญวนนั้น เพราะทำศึกสงครามขึ้นกับฝรั่งเศส

แล้วภายหลังต้องยอมแพ้แก่ฝรั่งเศส ให้ทำสัญญาไม่ให้คบค้า
กับบ้านอื่นเมืองใด ญวนก็ยอมตาม ยกเมืองญวนฝ่ายใต้ให้แก่
ฝรั่งเศส ก็เมื่อฝรั่งเศสมาอยู่ในเมืองญวนฝ่ายใต้ ก็เป็นพื้น
ใกล้ติดกับเมืองเขมรจะไม่ให้ไปมาถึงกันอย่างไรได้ การจะเปน
อย่างไรในข้างโน้นก็เป็นได้ทุกประการ ไม่มีใครเห็นเปนพยาน
ไม่ต้องกลัวการกระหันทนา เขมรมีกำลังน้อยจะรู้ที่ทำอะไร
ได้ ข้าพเจ้าคาดจิตเห็นใจเธอแลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่อยู่หมด
จริง ๆ ไม่ได้ชวนข้อมองหมองอันใดด้วยเหตุนี้บอก

กับคนสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส มีรับสั่งให้มองสิเออร์
โอบาเรต์ เชิญพระราชสาส์นเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี แลถือ
รับสั่ง รับคำเสนาบดีมาว่า พระราชอาณาจักรฝรั่งเศสได้มาตั้งอยู่
ในเมืองญวนฝ่ายใต้ อยู่ใกล้เมืองเขมร ๆ เป็นเพื่อนบ้าน ชัดมีราล
จึงได้มาทำสัญญา ๆ นั้นจะขอให้ตั้งอยู่ แลให้เป็นไปตามที่ขอ
ได้รียบยอมทำทุกประการ ก็การที่เมืองเขมรปฏิบัติติดพันกับ
กรุงเทพ ฯ น้อยอย่างใดก็ให้คงเป็นไปอย่างก่อน ไม่ขัดขวาง
อันใดเลย มองสิเออร์ โอบาเรต์ รับจะทำหนังสือสัญญาขึ้นยื่น
อย่างนี้ให้ไว้เป็นสำคัญ ถึงการก่อนนี้ไปข้าพเจ้าก็คาดเห็นการ ว่า
สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสคงจะว่าอย่างนี้ ก็การที่เมืองเขมร
ปฏิบัติติดพันกับไทยอย่างใดแต่ก่อนมานั้น เปนแต่รู้ด้วย
กันตามการที่เคย ครั้นนานไปภายหน้าสืบ ๆ ชั่วอายุคนไป จะเกิด

พูดผิดสำคัญผิดกันชน จะไม่มีสิ่งใดเป็นต่ออ้าง ข้าพเจ้าจึงได้ให้
พระยาราชวรวงศ์ไปจดหมายไว้ว่าการทั้งปวงซึ่งปฏิบัติติดพัน
กันนั้นลงเป็นหนังสือสัญญา เมื่อทำมาแล้วข้าพเจ้าได้ตรวจดูเห็น
ว่าถูกต้องตามการที่เคยมาแล้ว จึงลงตราให้ไปแก่เขตต์หนึ่ง
เก็บไว้ฉบับหนึ่งเป็นสำคัญ ก็ซึ่งทำสัญญานี้จะทำด้วยรังเกียจอะไร
กับเขาก็คงหาไม่ เป็นแต่จะให้มันเป็นแบบแผนยั่งยืนไว้ เพื่อจะให้
เป็นไปในกาลภายหน้า เกล็ดกว่าจะมีความเข้าใจผิดกันไป

ก็แลเรื่องซึ่งเกิดขบถนั้น มองสิเออร์ โอบาร์ต กงสุลฝรั่งเศส
ก็ได้มาติดกันกับท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ จะให้ฝ่ายไทยแลฝ่ายฝรั่ง
เคลสไปให้พร้อมกัน อภิเศกเชื้อให้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ค่าย
ตามอย่างอ้างว่าครั้งสมเด็จพระอภัยราชาธิราชพระองค์นั้นได้รับ
สัพพรรณบัตรตั้งไปแต่กรุงเทพ ฯ แล้ว ภายหลังก็ไปรับทองคำมา
แต่เมืองเวียงคานามเป็นสองฝ่าย ถึงองค์สมเด็จพระท้าวท้าว ฯ ก็
เหมือนกัน ได้รับสัพพรรณบัตรไปแต่กรุงเทพ ฯ แล้ว ก็ไปรับทองคำ
ข้างกรุงเวียงคานาม มีนามมาว่าตักพดเวียง ในสองคราวเจ้าแผ่นดิน
เขมรนั้น เมื่อมีหนังสือมาถึงไทยก็ใช้ชื่อไทย เมื่อมีหนังสือไปถึง
ญวนก็ใช้ชื่อญวน ญวนกับไทยไม่ชอบกันจึงแยกย้ายกันตั้ง ต่าง
คนต่างว่าเมืองเขมรเป็นของตัว ก็ในไทยญวนว่าเมืองเขมรเป็น
ของตัวในคราวเดียวกันดังนั้นฝรั่งเศสไม่ตัดสินใจ ฝรั่งเศสเป็นไมตรี
อันสนิทกับไทยก่อนญวนจึงชิงช้า ไปขอทำสัญญาไม่ให้ทำ

ต้องเกิดรบกัน จนฝรั่งเศสได้เมืองญวนฝ่ายใต้ของฝรั่งเศส
แล้ว เมืองเขมรเป็นเพื่อนบ้านอยู่ใกล้จึงมาทำสัญญาช่วยทำนุบำรุง
เมืองเขมร แทนที่ญวนแต่ก่อน เพราะเป็นไมตรีกับไทย การ
ปฏิบัติอันใดของไทยที่มีอยู่ในเมืองเขมรก็ให้คงที่ มีอำนาจใน
เมืองเขมรเท่ากัน ขอให้กรุงเทพ ฯ แต่งขุนนางเสนาบดีพระยาศรีสุทธรฆบัตรแล
เครื่องยศตามเคยออกไปพร้อมกันกับฝรั่งเศส อภิเศกแล้วประกาศ
ให้รู้ทั่วว่า เจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสกับเจ้าแผ่นดินสยามเป็นไมตรีกัน
พร้อมใจกันไปอภิเศกขอให้เจ้าแผ่นดินเมืองเขมร ก็ถ้าผู้
ใดยังขึ้นเป็นขบถขัดขวาง ก็ชื่อว่าไม่นับถือเจ้าแผ่นดินใหญ่ทั้งสอง
ฝ่ายจึงค่อยช่วยกันคิดอ่านปราบปรามเสียให้จงได้ การที่กงสุล
ฝรั่งเศสว่าดังนี้ รูปความก็เข้าเรื่องกันกับหนังสือที่ฝรั่งเศสเขียน
ให้ขอที่เมืองอุดงมีไชย ที่ส่งเข้ามาให้ดังนี้แล ท่านเสนาบดีผู้
ใหญ่ได้ฟังดังนี้แล้วปรึกษาเห็นพร้อมกันจะให้พระยามนตรีสุริยวงษ์
คุมสุพรรณบัตรแลเครื่องยศยศทั้งปวงออกไปทำการอภิเศกแก่
เขา ให้ทันในเดือนหกเป็นเดือนฤกษ์ดี แต่จะให้ไปทางบกก็กลัว
จะช้า จะไปทางเรือชนเมืองกำปอดก็จะขัดขวางด้วยพวกขบถ คิด
กันว่าจะให้ โดยสถานเรือรบฝรั่งเศสลงไปไฉ่นั่น จึงจะขอให้ฝรั่งเศ
สพามาส่งให้ถึงเมืองอุดงมีไชย จะได้พร้อมกันกับพวกฝรั่งเศส
ด้วย แลการก็จะไต่ปรากฏว่าไทยกับฝรั่งเศสปรองดองกันในการ
อภิเศกนี้ แต่ได้ยินว่าที่ซึ่งจัดไว้รับพระยามนตรีสุริยวงษ์นั้นฝรั่ง

เศสเข้าอยู่เสียแล้ว ขอขอใ้คิดอ่านจัดที่อยู่ประทับให้พระยามนตรี
 สิริวงษ์พอสมควร ถ้าวันวាយอยู่ด้วยการทำงานต่าง ๆ ก็ให้คิดกับ
 พระยาราชวรานกุลผ่อนผันให้พระยามนตรีสิริวงษ์ไ้มีที่ประทับที่
 ใดที่ใดเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้าด้วย วังเก่าที่องค์แก้วพ่ายนั้น
 รั้วเสียหมดแล้ว ถ้าไม่รั้วก็จะให้ประทับที่นั่นก็ได้ ว่านก็เป็น
 การไกลตา การทิ้งปวงก็สุดแต่ชอบกับพระยาราชวรานกุลจะ
 ปรึกษาหารือกันตามเห็นควรนั้นเถิด ๗

พระยามนตรีสิริวงษ์คนทั้งปวงก็ย่อมรู้ว่าเป็นญาติอันสนิท
 ของข้าพเจ้าจริง ๆ เคยเป็นราชทูตไปถึงเมืองอังกฤษ แล้วเมื่อ
 กลับมาก็ค่อยเจ้ากรมฝรั่งเศส ข้าพเจ้ารับบอกความมาทางนี้
 ด้วยจะให้รู้ก่อน ถ้าเสียบงอาหารที่เมืองอุดรมีไชยชั้สน เพราะ
 พวกขบถกักทางเสีย ก็คิดกับพระยาราชวรานกุล พระยาราชโยธา
 ให้จัดซื้อข้าวผ่อนออกไปให้พ่อผู้คนในเวลาเมื่อจะทำการอภิเศก เงิน
 สำหรับซื้อเสียบงอาหารข้าพเจ้าไ้ฝากออกไปไว้ที่พระยาราชโยธา
 มี คิดกันกับเขาเถิด ๗

๑ จดหมายมาฉวัน ๒๕ คำบ่ชวคณศกศักราช ๑๒๒๖ เป็น
 วันที่ ๔๗๓๐ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ๗

ที่ ๑๑

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าไชยลังการเจ้านครลำพูน

จดหมายมายังเจ้าไชยลังการ พิศาลโสภาคยคุณ หิริบุญชัย มหาเจติยบุชากร ราชภุมหรรษาดา ประดิษฐานิยติ เจ้านครลำพูน ให้ทราบ

ข้าพเจ้าได้ฟังข่าวข้างงาสันต์บอกลงไปนั้น ได้ให้กรมช่างไล่เลียงผู้ถือหนังสือแล้ว กรมช่างก็คิดเห็นว่าเป็นข้างนิยมแท้ เพราะมีสันนัยงาใหญ่กว่าปลายงา แต่ปลายงานั้นจะมีไส้งาปรากฏออกมาหรือไม่ ถ้ามีไส้งาเห็นออกมาก็เป็นที่สงสัยว่าข้างงากำจัด มีผู้ตัดแต่งให้งามเป็นข้างนิยมไป ถ้าไม่มีไส้งาแต่ถ้าสันนัยงาไม่ใหญ่กว่าปลายงาเป็นเหมือนขนนายน แลเป็นงาโค้งงาก็เป็นที่สงสัยว่าจะเป็นอย่างลัดขี ถ้ามีสันนัยใหญ่กว่าปลายงา แลปลายงาไม่มีไส้งาเห็น ก็เป็นอันรู้ว่าเป็นอย่างนิยมแท้ ถ้างานสันเพียง ๒ นิ้ว เข้าไปจนต่อยกงวงจึงเห็นงา ก็เป็นข้างนิยมอย่างเอก ถ้ายาวกว่า ๒ นิ้ว สันกว่า ๕ นิ้ว ก็เป็นโท ถึง ๕ นิ้วไม่เกิน ๖ นิ้วก็เป็นตรี

ถ้าข้างนี้เป็นข้างนิยมจริง ข้าพเจ้าก็มีความยินดีมาก เพราะข้างนิยมงาสันแท้ ได้ยินว่ามีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น ตั้งอยู่เป็นกรุงเทพ ฯ ได้ยินชื่ออยู่ ๔ ข้าง ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเก่า

เลิกมาแล้ว ในกรุงเทพฯ อมรรัตนโกสินทร์นี้ ช้างเนียมที่แท้
 ไม่เป็นที่สงสัยเลยยังไม่มีเลย มีช้างหนึ่งเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ช้างเจ้าอนเวียงจันทน์ถวาย
 เมื่อปีจอ รัชกาลที่ ๑๓๗๒ ช้างนั้นแต่แรกมามีงาฟันไฟ
 ปาก ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ปลายงากลมเป็นรูปไข่ แต่กรมช้างเขา
 ว่าไม่ใช่ช้างเนียม เพราะเขาเห็นไส้งาคำอยู่ที่ปลายงาทั้งสองข้าง
 เขาว่าเห็นจะเป็นช้างงากำจัดออก เจ้าเวียงจันทน์จะเกลี้ยแต่งงาให้
 เป็นช้างเนียมมาถวาย ในหลวงก็ทรงสงสัยอยู่ เป็นแต่จะให้
 เจ้าเวียงจันทน์ค้ำใจพระราชทานนามไว้เป็น “พระบรมนาเคนทร์
 ศเสนทรธาร คำแหงหาญหัวเหี้ยม ลักษณะเนียมประทุมทันต์
 เกล็ดมธุวนีพระนคร เกียรติจรจบสกล มิ่งมงคลเลิศฟ้า” แล
 ช้างนั้นครั้นอยู่นานมาหลายปี ก็ม้างอกยาวออกมากกว่า ๑๗
 นิ้ว ก็สันนิษฐานจรรยาข้อเสียว่าเป็นช้างเนียมนั้นไป แต่ช้างนี้
 ฟันชอกกลอยด้วยปลายงาเล็กแต่สันข้างใหญ่ คนเห็นว่างาจะงอก
 ออกมาอีกไม่ได้ คฤชก็อยู่จึงจะเป็นช้างเนียมแท้
 บัณฑิตก็เข้าฤดูฝนฤดูน้ำทางเดินยาก จะรอไว้ต่อแล้งน้ำเดือน
 ยี่เดือนสามจึงจะพาเดินมาดีกว่า แต่ข้าพเจ้าอยากใคร่ได้เห็น
 เร็ว ๆ ถ้าพอจะพาเดินมาส่งที่เมืองตากได้ในต้นฤดูน้ำ ก็ให้พระยา
 ทากต่อแพลอยลงมาส่งที่ฝายกไค้ก็จะดี แต่การเป็นช้างสำคัญ
 อยู่ ลู่ทางช้างเมืองลาวของท่านเป็นอย่างไรอยู่ เดินช้างสำคัญ

มาจะยากจะง่ายอย่างไร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบเลย การจะควร
เป็นอย่างไรก็สุดแต่ท่านผู้เป็นเจ้าของช้างแลเจ้าของบ้านเมืองจะเห็น
ควรแล้ว แลทำตามเห็นนั้นเถิด

ในปีชวด ฉศกนี้ ที่กรุงเทพฯ ก็คล้องได้ช้างพังเผือกอย่าง
เอกช้างหนึ่ง พบในโขลงที่เขวอยู่^๕ ในท้องทุ่งแขวงกรุงเทพมหานคร
อมรรัตนโกสินทร์^๕ เองในวัน ๖ ๖๖ ค่ำ แต่พวกกรมโขลงเขาต้อน
ไปจับคล้องที่คอกบ้านนาแขวงเมืองนครนายก ได้เมื่อวัน ๗ ๖๖ ค่ำ
จับ^๕ ช้างพังเผือกนั้นมาอยู่ที่โรงพักตำบลพลเนียบกรุงศรีอยุธยาเก่า
จะได้รับมากรุงเทพฯ ๖ อมรรัตนโกสินทร์^๕ ในเดือน ๘ ข้างขึ้น ช้าง
นั้นสัตว์แลขนแลเลี้ยวขาวกว่าพระยาเสวตรไอยราที่ส่งมาแต่เมือง
เชียงใหม่ แลพระยาเสวตรคชลักษณ์^๕ ที่ส่งมาแต่เมืองน่านครึ่ง
โน้นเป็นแน่ ได้เทียบดูแล้ว ช้างเผือกก่อนสัตว์แลขนเหลือง
แก่ไป ช้างนั้นเผือกสัตว์ขาวมาก แลขนตัวขนหางเหมือนสีขน
จามรทองสัน^๕ เสมอคือไม่มีสีอื่นปะปนเลย ช้างนั้นสูง ๓ คอกก็
๔ นิ้ว ข้าพเจ้าได้สั่งให้พวกลาวที่ถอยไปบอกของท่านสงฆานันไปดู
ด้วยแล้ว ๖

จดหมายมา ปีชวด ฉศก (จุลศักราช ๑๒๒๖)

ที่ ๑๒

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระราชอาคณະ

นโม อรหโต สมนมา	สมพุทฺธสฺส มเหสีโน
นโม อุตฺตมขมฺมสฺส	สฺวากขาตสฺสเสว เตนินิ
นโม มหาสํมุตฺตายี	วิสุทฺธสํสทิฏฐินิ
นโม โอมาคยารทฺธสฺส	รตนคตฺยสฺส สาธุกํ
นโม โอมกาติตสฺส	ตสฺส วตฺตคตฺยสฺส ยี
นโมการปฺปภาเวน	วิคจฺจนตฺถุ อปฺปทฺทวา
นโมการานุภาเวน	สฺวตฺถิ โหตฺถ สพฺพทา
นโมการสฺส เตเชน	วิธิมฺหิ โหมิ เตชวา

สัจจานัน สำหรับชยตัวให้กล้า ในที่จะทำการพิธีทั้งปวง ถ้า
พระสงฆ์ที่เป็นพระราชอาคณະในหลวงเลี้ยงด้วยนิตยภัตรอยู่เป็นนิตย
ดีกว่าพระณวน แลรู้จักอาบแก่พระณวนที่หมั้นสวดมาก ๆ นาน ๆ
แล้ว จะอุสาห์เล่าให้คล้องท่องให้จำได้แล้วจึงเอาเพิ่มสวดในท้าย
สมพุทฺธเอ สามจบ เมื่อเวลาสวดพระราชพิธีตรัสสารท แลการ
โสกันต์ แลการมงคลพิเศษต่าง ๆ อย่างอื่นซึ่งสำคัญ ๆ มิใช่

สวคมนต์วันพระตามธรรมเนียม แลมิใช่การฉลองพระอัฐิได้
จะดีจึงงามจะสมควร

การอันนั้นจะเป็นยศแก่พระราชากษัตราณานุกรม แลพระ
พิธีกรรมแลพระปริต ซึ่งในหลวงยกย่องให้มียศ สูงศักดิ์กว่า
พระสงฆ์อื่นรสามัญ แลการที่สวดนั้ก็จะเป็นพระเกียรติยศแก่
พระเจ้าแผ่นดิน ผิดกว่าที่วังเข้าบ้านขุนนางแลราษฎร แต่ควรใช้ใน
การที่เรียกว่าพระราชพิธี

อนึ่งคาถา ยัม ยัม เทวมนุสฺสานัม แต่ก่อนไม่มี เมื่อมามีขึ้นใน
หลวงก็ขอขมัญญคุณท่านผู้แต่งผู้ขอมสวดนั้หนักหนา

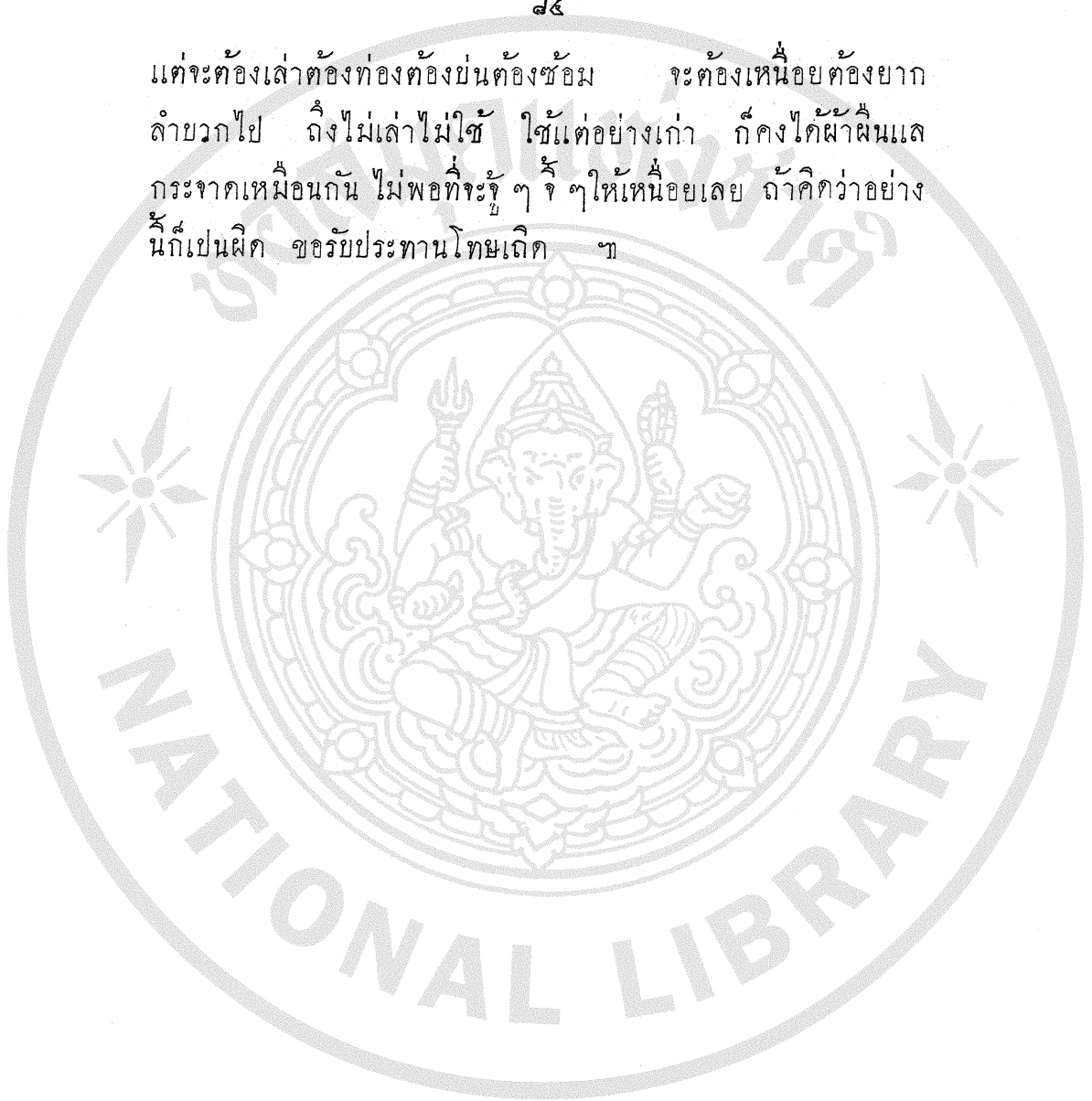
ยังมีอีกอย่างหนึ่ง เป็นคาถาสำหรับอธิษฐานการพระราชพิธี
สำหรับพระนครให้กล้าดังนี้

อรหัง สมมาสมพุทฺธ	อตุตฺมัม ชมมมชฌนคา
มหาสัณฺ ปโปเชติ	อิหฺเจตํ รัตนตฺตยัม
พุทฺธ ชมโม สัมมา จาติ	นानาโหนดมปิ วตฺตโต
อญฺญมญฺญววิโยคา ว	อภิกฺขตมฺปนตฺถโต
พุทฺธ ชมมสฺส โปเชตา	ชมโม สัมเมนา ชาริโต
สัมมา จ สาวิโก พุทฺธสฺส	อิหฺเจกาพทฺธเมวิทํ
วิสุทฺธ อตุตฺมัม เสฏฺฐ	โลกสฺมิมิ รัตนตฺตยัม
สัณฺตติ ปสนฺนํ	อตุตฺตโน สุตฺติกามินิ
สมมาปฏิบัติชนฺตานํ	ปรมาเย วิสุทฺธิยา

วิสุทฺธิ สัพพเกสเสหิ	โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพติ
นิพฺพานํ ปรมํ สຸณฺณຸ	นิพฺพานํ ปรมํ สຸຂັ
เอเตน สจฺจวชฺเชน	สຸวตฺถิ โหตุ สພພາ
รตนຕຸຕຍານຸກາເວນ	รตนຕຸຕຍເຕຍສາ
อุປททວນຸຕຣາຍາ จ	อุປສຸຕຸคา จ สພໂສ
มา กทาจิ สມຸສຸສຸ	ວຽງຊື່ ສຸຍາມານເມວິທໍ
อาโรกียສຸຂຽນເຈວ	ຕໂຕ ທີືືມາຍຸຕາຍີ່ จ
ຄພພຕຸນຸນຸຈ ສມປໂຕຍ	ສຸຂັ ສພພຕຸດ ໂສຕຸດີ จ
ภวนຕຸ ສມປວຕຸຕນຕຸ	ສຸຍາມານຸ ວຽງຊຸປາລິນຸ
ເຕ จ ວຽງຊຸນຸຈ ຣຸກຊນຕຸ	ສຸຍາມວຽງຊື່ກເທວຕາ
ສຸຍາມານຸ ວຽງຊຸປາລິหิ	ขมฺມາມີເສหิ ຢູຊິຕາ
สิทฺธมຕຸດຸ สิทฺธมຕຸດຸ	สิทฺธมຕຸດຸ ອີທໍ ຜລຸ
เอตສຸມີ รตนຕຸຕຍສຸມີ	ສມປສາທນເຈຕໂສ ๗

คาถาทัง ๑๐ ฎา ๑๑ คาถานี้ สำหรับเศกพระราชพิธีให้ขลัง
 ถ้าจะมาสวดต่อ ยี่ ยี่ เทวมนุสสถานี้ ก็จะต้อง เพราะสมควรเฉพาะแก่
 แผ่นดินสยาม งานเป็นพระราชพิธีหลวง คิดไปอย่างหนึ่งก็ดู
 เหมือนจะดีกว่า สิวิติ แล สัพพพทฺธา ที่พานจะเลอะ ๆ อยู่บ้าง
 ฎาจะดีกว่า นกขตฺตยภุชฏานํ ที่แปลไม่ออกแะวน ๆ อยู่ ผู้ก
 สัมพันธ์ไม่ถูก แต่เมื่อเห็นว่าโบราณไม่มีมาจะไม่เอาก็ตาม แต่
 คาถาเหล่านี้ ประโยคก็งามความก็ดีไม่เห็นมีผิดสิ่งไร มีผิดอยู่

แต่จะต้องเล่าต้องท่องต้องขยันต้องซ้อม จะต้องเหนื่อยต้องยาก
 ลำบากไป ถึงไม่เล่าไม่ใช้ ไซ้แต่อย่างเก่า ก็คงได้ผ่านแล
 กระทบเหมือนกัน ไม่พอที่จะรู้ ๆ จึ ้ ๆ ให้เหนื่อยเลย ถ้าคิดว่าย่าง
 นั้นก็เป็นผิด ขอรวิประทานโทษเถิด ฯ

ที่ ๑๓

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์ สมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา

๑ จดหมายมายังองค์สมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวาวตาร
เจ้ากรุงกัมพูชาให้ทราบ

ข้าพเจ้าขอหารือแจ้งโวหารคำไทยที่ใช้หนังสือแลพูด
กันเป็นหลายอย่าง เธอก็จะทราบอยู่แล้ว ถ้าจะจดลงเป็นตัวอย่าง
ให้หมด ตั้งแต่คำกรายเพ็ดกรายทูลในทูลนทพน์ ว่าข้าพระพุทธ
เจ้าแลได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทลงไป จนถึงคำไพร่พดกันว่ามีว่า
เป็นตัวอย่างคำต่าง ๆ โดยลำดับ อย่างสูงหาอย่างต่ำทุกอย่างไป
ก็จะเห็นช่วยการบรรทัด จะขอคัดเอาแต่ในที่ต้องสงสัยว่า
อย่างไรจะควรนั้น

ก็คำพูดเรียกว่าฉัน เรียกผู้ฟังว่าท่าน เป็นคำในผู้ที่มียศ
เสมอกัน ผู้อายุอ่อนพดกับผู้มีอายุแก่ คำเรียกว่าข้าพเจ้า เรียก
ผู้ฟังว่าเธอ เป็นคำผู้มียศเสมอกัน แต่เป็นคำผู้อายุมาก พดกับผู้
อายุน้อย การนั้นก็หาเป็นปรกติไม่ ยางที่ผู้อายุมากทำด้อมตัว
แก่ผู้อายุน้อย พดว่าฉันว่าท่านก็มี ถ้าผู้พดมียศสูงพดแก่ผู้มียศ
ต่ำ ว่าท่านว่าฉันเคารพตามอายุบ้าง ว่าเธอว่าข้าพเจ้าทำดั่งใหม่

ยศเสมออย่าง เธอเป็นประมาณักไม้ไ้ ถ้าจะมีผู้ถามว่าสิ่งใดเป็น
ประมาณักจะต้องตอบว่า การที่เคยกันมานั้นเป็น ประมาณักไม้มี
กระตัก ๑

ก็จะว่าในเจ้านายฝ่ายเขมรเคยพุดกันมากับข้าพเจ้าอย่างนัก
พระองค์สงวน นักพระองค์อ้อม แลองค์สมเด็จพระศรีนครินทร์
อิศราธิบดีแต่อยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น อายุแก่กว่าข้าพเจ้า ๆ เคยพุดว่า
ท่านว่าฉันแต่เดิมมา แลข้าพเจ้าก็นับถือท่านทั้งสามนั้นว่าเป็นเจ้า
เหมือนกันตัว แลไว้ตัวข้าพเจ้าเหมือนเป็นน้องของท่านทั้งสามนั้น
ตามอายุ จึงพุดอย่างนั้น ครั้นเมื่อเธอแลพี่น้องของเธอเข้ามาอยู่
ในกรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าก็นับถือว่าเป็นเจ้าเหมือนกันตัว แลไว้ตัวเหมือน
ทั้งเป็นอาร์ของเธอ จึงใช้โวหารพุด ว่าข้าพเจ้าว่าเธอ ไม่ใช่ว่า
ท่านว่าฉัน อย่างพุดกับนักพระองค์สงวน นักพระองค์อ้อม แลองค์
สมเด็จพระศรีนครินทร์มหาอิศราธิบดี แลโดยคำนึงเอาเองว่าอย่าง
นี้สมควรอยู่แล้ว โวหารที่ใช้อย่างนั้นก็เหมือนกันกับคำที่ข้าพเจ้าพุด
กับเจ้านาย พี่น้องของข้าพเจ้า ที่แก่กว่าไม่มากนักแลอ่อนกว่า เธอ
จะทราบอยู่แล้ว ว่าเจ้านายฝ่ายไทยที่แก่กว่ามาก เจ้านายผู้น้อย
ไว้ตัวอ่อนนุ่มแก่เจ้าผู้ใหญ่ คล้ายกับไฟอ่อนนุ่มแก่ผู้ดี ก็
ถ้าแก่กว่าไม่มากนักถึงแก่กว่ามากวาศนาตำแหน่งหนึ่งไม่ต้อง
กราบกรานคลานหมอบ จึงใช้ท่านใช้ฉัน ที่อ่อนกว่าก็ใช้ขอแล
ข้าพเจ้า ก็ในครั้งนั้น เธอก็ได้มีโอกาสเป็นเจ้ากรุงกัมพูชามียศเสมอ

ด้วยองค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีแล้ว ฤๅจะวิเศษไป
 อีก ฝรั่งเศสเขามาทำสัญญา ว่า เอ็มเปเรอ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส
 รัชประณามให้ไปเป็นเอกราช ไม่ขึ้นเมืองใด ฝ่ายไทยก็ได้ยอม
 รัชสัญญานั้นแล้ว ก็ข้าพเจ้าจะมีหนังสือไปมาถึงเธอ จะกลับใช้คำว่า
 ผ่านว่าฉันคงพบกับองค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี ตาม
 ยศที่เธอเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาแล้วนั้นก็ควรแท้จริง ฤๅถ้าจะคิดด้วย
 ยอมให้เป็นเอกราช แล้วจะใช้ ไหวหารเช่นพระราชสาส์นไปเมือง
 อื่น ๆ ที่เป็นเอกราช คือในคำที่ควรจะว่าข้าพเจ้าที่กรุงสยาม ใน
 คำที่ควรจะว่าท่านที่กรุงนั้น ๆ คือกรุงฝรั่งเศส กรุงอังกฤษ กรุง
 เวียดนามและอื่น ๆ นั้น ฉันใดจะใช้ว่ากรุงสยาม กรุงกัมพูชา เหมือน
 อย่างราชสาส์นไปเมืองเอกราชก็ควร ข้าพเจ้าก็ไม่มี ความรังเกียจ
 เลย จะยอมใช้ทั้งสองอย่าง แต่ว่าจะใช้มาเองไม่หวั่นก่อนก็ยัง
 อางนางอยู่ ด้วยผลการที่เคยมาแต่ก่อน เกลือกเธอจะสำคัญไป
 ว่าข้าพเจ้าจะวางการที่คุ้นเคยกับเธอเสีย แล้วเลมายักไหวหารใหม่
 เป็นดังแตกคันประชันประชันไป ถ้าเธอจะกลับคิดเห็นเป็นไปดังนี้
 ก็จะเป็นที่ข้าพเจ้าเสียใจนัก ก็แต่เมื่อจะพุดขึ้นอยู่ไม่ย้ายไม่ชักง
 อยู่อย่างก่อน ก็ยังวิตกไปว่าเกลือกเธอจะคิดเห็นว่าข้าพเจ้าไม่นับ
 ไม่ถือ จึงพุดขึ้นอยู่อย่างก่อน ไม่ใช้ไหวหารให้สมควร สมแก่ยศ
 ที่เรณูที่ยิ่งขึ้นไปขอไต่ ในบัดนี้ จึงต้องมีคำหว่านอนนชแจงออก
 มา ความใจจริงของข้าพเจ้า คิดเห็นว่าตัวเธอไม่เหมือนผู้อื่น

ข้าพเจ้าเคยนับถือเหมือนลูกหลานของข้าพเจ้ามานาน จึงใช้โวหาร
 ย่ออย่างเดิม ด้วยเข้าใจว่าถ้าเธอจะขัดเคืองข้าพเจ้าว่าไม่ยกโวหาร
 สสมควรแก่ยศใหญ่ของเธอในบัดนี้ เป็นที่เห็นว่าถูกถูกหมิ่นไม่นับถือ
 ฤาอย่างไรไปนั้น ๆ จะเป็นอันดีกว่าที่หากว่าเธอจะคิดเห็นว่าข้าพเจ้า
 ละทิ้งความคุ้นเคยอย่างก่อนเสีย แล้วแลประชดประชันกันแตก
 แก่เธอ เพราะพึงอำนาจอันฤาอย่างไรไป จึงได้ใช้ย่นย่ออย่างก่อน
 เป็นโวหารผู้แก่พดกัยผู้อ่อนในตระกูลเจ้านายไม่ย้ายยก การที่หา
 รือมานเธอจะเห็นชอบอย่างไร ขอตอบมาให้ทราบ โดยตรงสุจริต
 ใจอย่าเป็นชั้นเชิง ข้าพเจ้าอยากแต่จะรักษาสัจจใจกับเธอ ไม่ให้
 มีชั้นของหมองหมางด้วยเหตุต่าง ๆ มาแต่ข้างโน้นข้างนี้ ข้าพเจ้า
 ไม่มีทวิมานะ ถูสูงถูดต่ำถูดยศถูกักตอย่างท่านแต่ก่อน เธอ
 พิจารณาการที่เคยเห็นกริยาข้าพเจ้าในกรุงเทพ ฯ นี้ ก็ให้เห็นจริง
 ถึงข้าพเจ้าว่า หารือมาทั้งนี้โดยสัตย์สุจริตอย่าคิดไปว่าล้อเลียน
 อะไรเลย ฯ

จดหมายมาณวัน ๓ ๕ ๖ ค่ำ ปีฉลูสัปดาห์ ๓๒๒๗

ที่ ๑๔

พระราชหัตถเลขา

ว่าด้วยพระอาการกรมหมื่นมเหศวรประเทศ

อาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ๖ นั้น ข้าพเจ้าเสียใจอยู่
 กรมหมื่นมเหศวร ๖ ไม่ได้ให้รู้ว่าเป็นอย่างไรบ้างเลยแต่อาการยัง
 เขา แลการสืบสาวยวดยิตมาแต่แรกจะเป็นจนอาการมากขึ้น
 อย่างไรไม่ได้ให้รู้บ้างเลย พอจะสังเกตได้บ้างก็ไม่ได้ให้รู้ แต่
 ฝ่ายข้าพเจ้าไว้วางใจกรมมเหศวร ๖ อยู่ แต่ครั้นกรมวิศนุนารดยังไม่
 ไม่ช่วยหนัก ข้าพเจ้าได้ลัทธิกรมวิศนุนารดต่อกรมมเหศวร ๖
 แสดงความคิดว่า สงสัยแคลงว่ากรมวิศนุนารดจะเป็นโรค
 ภายในรักษายาก กรมมเหศวร ๖ ก็ได้รับว่ากรมมเหศวร ๖ เองก็
 แคลงด้วย แต่ตักเตือนกรมวิศนุนารดให้รักษาตัวทางนั้นไม่ชอบ
 ใจเลย จึงได้คิดว่ากรมมเหศวร ๖ เห็นจะมีปัญญาเลียบค โรค
 ไกลในทวีที่เป็นที่น่ากลัวยังเกิดขึ้น ก็เห็นจะบรรจบระว่างสยสวน
 แพทย์หมอชูกยา ปฤกษาข้างโน้นข้างนี้ รักษาเกียจกันโรค
 โรคแรกจะเกิดมีนั้นเสียโดยเร็ว ไว้วางใจอยู่ดังนี้ ก็ปรพพรณที่จะเห็น
 เป็นเงาโรคในอวยะที่แลเห็นก็หาสังเกตได้ไม่ จนเมื่อวันพฤหัสบดี
 เดือน ๖ ขึ้น ๓๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก (๑๒๒๘) นี้ เข้ามาในวังวันนั้น

กลีบไปเลียบเร็วเรียกตัวไม้โต จึงได้ทราบว่าป่วย แต่ตัวข้าพเจ้าไม่เป็น
 หมอแลลพิษของหมอในบ้านเมืองนี้กับข้าพเจ้าไม่ถูกกัน ที่เขา
 ว่าอย่างหมอว่าตามตำราตามเคยนั้น ข้าพเจ้าก็ไม่เชื่อเลย ด้วย
 หมอในบ้านเมืองนี้ ทั้งหมอนวดหมอยา ตำราโรคของเขาก็มี
 อยู่ ๓ อย่าง คือสารพัดไข้เป็นของจรมาอย่าง ๑ คือโลหิตอย่าง ๑
 คือลมแลเสมหะอย่าง ๑ ก็ซึ่งว่าด้วยไข้เป็นของจรต่าง ๆ นั้นพอ
 ฟังไต่อย่าง แต่ไต่อย่างอย่างเขาเอามาเรียกเสียว่าลม นั้น ๆ ก็เป็น
 อันมาก ข้าพเจ้าเห็นเสียว่าเป็นไข้เพราะมาคราวไรก็กันไปหลาย ๆ
 คน คราวหายไก็หายไ แต่โลหิตนั้นหมอไทยเขาพอใจว่า
 แต่ผู้หญิงที่มีระดู แลผู้หญิงคลอดบุตร นอกนั้นแล้วเขาก็ว่า
 ลมเสมหะไปทั้งนั้น ประการหนึ่งลมแล้วเขาก็ว่าเย็นไม่ชอบ ต้อง
 เอรันแก ยาร้อนต้องเป็นเครื่องบำรุงธาตุ เบญจจะกูลเป็นพัน
 บำรุงธาตุที่เคียว โดยใครเป็นไข้เขาก็แก้ด้วยยาเย็นคืบพิศม์ใช้
 ไปก่อน แล้วเขาก็ผันผ่อนให้กินยาร้อนไป ต่อไต่ยาร้อนได้
 เมื่อไต่จึงว่าคงธาตุเต็ม แต่ฝ่ายข้าพเจ้าถือลัทธิว่าลมไม่มี ที่เรียก
 ว่าลม นั้น คือพิการโลหิตแลเสมหะ โลหิตเป็นตัวชีวิต บำรุงขึ้น
 ด้วยระดูแลอาหาร ลมอากาศที่สับเข้าไปทางหายใจ ไปฟอก
 โลหิตให้ใสสะอาด แล้วขับให้เล่นไปเป็นชีพจรทั่วทั้งตัว โลหิต
 ที่กลีบมาแต่ชีพจรลงที่ตั่งเสมหะ ในอุระแห่งหนึ่ง ในคิระแห่งหนึ่ง
 จึงเป็นเสมหะ เปนมูกเป็นเซพะ แลเป็นเหงื่อไหลไป โลหิต

เต็มทั้งในปอด ลมหายใจพอกแล้วขับให้เล่นไปทุกสายเส้น ส่วน
 ที่แดงจึงซึมซาบทั่วทุกแห่งเป็นส่วนสอาด มลทินของโลหิตที่สกปรก
 ที่ลมหายใจพอกแล้ว ย่อมกลับออกมาด้วยลมหายใจออกแล
 ลมหายใจเข้าเย็นแลลมหายใจลงล่าง ลมหายใจออกเป็นต้นย่อม
 ไส้โครกไม่สกปรก แลไม่มีเครื่องพอกเครื่องจุดไฟติด คือฤทธิ์
 ดินประสิทธาน้ำกรดสุขุมเหมือนลมหายใจเข้า ก็คนหายใจเข้านั้นสับ
 ลงเข้าไปมากกว่าระบายออกมา ลมที่ค้างอยู่จึงได้แบ่งที่ทั้งปวง
 ให้เพียงพออยู่เป็นปกติ ยังลมอีกบางจำพวกเกิดขึ้นในภายใน แต่
 ไฟธาตุย่อยอาหารแลกำลังโลหิตที่แปร ทั้งอายุน้ำเกิดแต่น้ำที่
 ร้อนที่เดือดก็มีบ้าง ลมสองอย่างคือลมเหลือหายใจ แลลมเกิด
 ขึ้นในภายในทั้งวั้นนั้น เมื่อลมเหลือเพื่อฟาย ก็เกิดระบายออก
 มา เปนหวาหรือจามไออ้วกแลผายลมล่าง ก็ลมล่างนั้นลอค
 น้ำกรดในกระเพาะอาหารไป จึงให้กลืนร้าย ถึงทางอื่นก็คงมี
 กลืนแต่ไม่ลอคกระเพาะอาหารจึงไม่ร้าย ก็ลมจำพวกนี้ที่จะ
 กลายเปนลมจับแลลมมีชื่อต่าง ๆ นั้นไม่มี เหมือนชีพจรที่เดินก็
 คือคติของโลหิตที่เดินไปในหลอดเส้นด้วยกำลังลมหายใจเข้าเข้าไป
 เปรียบเหมือนเราเห็นน้ำขุ่นออกกระบอกฉีกฤๅสุหร่าย ก็สายน้ำที่
 ขุ่นอยู่นั้น จะเรียกว่าลมฤๅน้ำเล่า อาการที่คนเปนวิงเวียนมีก
 หน้ามืดตาสว่างสวายเรียกว่าลมนั้น ข้ำพเจ้าเห็นว่าเป็นเพราะเสมหะ
 แลโลหิตแค่นั่นเข้า จนโลหิตสกปรกทางชีพจรก็ ลมที่ระ

หาวเรออึกฤาผายทางล่างโดยปรกติก็ จะเดินโดยสควกไม่ใคร่
 ไปได้ ต้องคั้นต้องแหวกของที่คั้นทั้งวค คั้นด้วยแรงเกินปรกติไป
 จึงเกิดอาการเช่นนั้นขึ้น ก็อาการเช่นนั้นจะมีมา เพราะชราคร่ำคร่า
 ของกายที่ตากอยู่กับร้อนของระคมานาน เหมือนหมอน้ำมันที่ต้ง
 อยู่บนกองเท่ารังฤาที่แตกต้องทิ้งวคเข้าแค้นเข้าเองที่ละน้อย ผล
 เกิดกลื่นเกิดผาอะไร ๆ ไป ว่านี้แต่ตามธรรมดาอายุสัตว์ ก็ยัง
 มีปิบัติอีกอย่างหนึ่ง แลอาหารกลางอย่าง ยายางขนาน ที่หลง
 กินไม่ชอบแก่โลหิตแก่เสมหะก็ทำโลหิตแลเสมหะให้แห้งให้คั้นเข้า
 ให้ลมชีพจรแลลมที่จะเดินออกโดยปรกติเดินไม่สควกอย่างหนึ่ง
 เดินผิดทางไปอย่างหนึ่ง เดินอ่อนไม่แรงไปอย่างหนึ่ง จึงได้เกิดไฟ
 แฉ่น แลวงเวียนเหียนคลื่นแลอะไร ๆ ไปต่างๆ ที่เรียกว่าโรคลมนั้น
 แลแพทย์หมอดูว่าโรคลมเป็นของเย็นต้องเอาร้อนแก้ ที่ว่าคั้นนั้นก็
 จะแก้ได้จริง แต่ละครวหนึ่งขณะหนึ่ง แลแก้อย่างนั้นจะเป็นเหตุ
 ให้โลหิตแลเสมหะยิ่งแค้นยิ่งแห้งนักเข้าทุกชั้นไป เปรียบเหมือน
 ไฟแลของอะไรที่ร้อนก็จริงอยู่ เป็นเครื่องจะหุงน้ำมันคั้นให้เหลว
 ออกไป ฤาโดยขมิ้นจะหุงให้เหลวออกไปได้จริง แต่เมื่อ
 ใดเย็นแล้ว น้ำมันนั้นจะคั้นจะงวดยิ่งกว่าแต่ก่อน เมื่อเอาชน
 ดั้งไฟอีกก็คงเหลวออกไป แต่เมื่อเย็นก็คงแค้นแลคั้นหนักเข้า
 ทุกชั้น จนถึงปลายมือขมิ้นนั้นก็คงจะเป็นขมิ้นสดขางอยู่ น้ำมันก็
 คงเป็นขนงเนื้อ กรังหม้อแลกะทะอยู่ ถึงจะหุงให้ร้อนเท่าใดก็

ไม่ละลายเลย ก็คนกลางบ้านกลางเมืองกินอาหารล้นแล้วด้วยน้ำ
 พริกน้ำแกง เครื่องกับเข้าที่ท่าผสมด้วยข่าตะไคร้พริกขิงหอม
 กระเทียมและอะไร ๆ อีกเป็นพัน เครื่องเหล่านี้ทำให้โลหิตแล
 เสมหะของผู้กินร้อนอยู่เสมอ ถูกเคี้ยวถูกเผาด้วยเครื่องร้อนเหล่านี้นั้น
 ก็เมื่อเวลาแรกกินเข้าไปใหม่ เครื่องร้อนเหล่านั้นก็ไปเคี้ยว
 เสมหะแลโลหิตให้เหลวให้ไหลออกไป ลมหายใจเย็นก็สควก
 ลมในกายที่ควรจะถูกก็ออกไต่ง่าย ก็จึงสมมุติว่ากินแล้วได้
 ความสบาย ครั้นเมื่อโลหิตแลเสมหะถูกเคี้ยวเช่นนั้นทุกวัน ๆ ไป
 ก็เกิดความแค้นคั่งเข้ากลางเวลา คือเวลาที่ห่างจากเวลากิน ฤทธิ
 อาหารเครื่องร้อนที่กินเข้าไปสงบสิ้นลงแล้ว เสมหะโลหิตก็แค้น
 คั่งเข้าเหมือนกบขึงแน่นน้ำมูกคั่งเคี้ยวบนไฟแล้วก็ออกจากไฟไ
 นาน จึงสิ้นแรงร้อนแล้วยิ่งแข็งยิ่งคั่งเข้ากว่าแต่ก่อนนั้น เมื่อนั้นลม
 หายใจเย็นทางซี่พกร แลลมจะออกโดยปรกติก็ติดขัดขวางทางเข้า
 ย่างอ่อนไปบ้าง ก็ให้เกิดอาการต่างๆ คือหิวโหยวิงเวียนและอะไร ๆ
 ต่าง ๆ ไม่สบายขึ้น ครั้นถึงเวลากินอาหาร ก็มากินกับเข้าต้มแกง
 เครื่องร้อนเข้าไป ทันใดนั้น ก็เข้าไปละลายเสมหะแลโลหิตที่แค้นคั่ง
 อยู่ให้เหลวออกไป เหมือนน้ำมันที่คั่งแลแข็งอยู่เอาชนตังไฟทำกลับ
 ไหลออกไปคล้ายกับก่อน เมื่อนั้นอาการที่ว่ามาทั้งปวงนั้นก็หาย
 ในทันที ก็ด้วยเป็นดังนี้ จึงได้มีสมมุติว่าหิวเข้าจนลมจับ แสย
 ทั้งจนลมจับ ฤๅอกอาหารนานลมกำเริบ กินอาหารได้น้อย

ลมกำเริบ การสุมุติเช่นนั้น เป็นชนด้วยเหตุนี้เปนนั่น ลมจิบอีก
 อย่างหนึ่งเกิดด้วยจิตชะ คือเสียใจร้องไห้มากนัก ตกใจหวาด
 มากนัก ฤๅหวัระแวงเกินมากนักลมจิบก็มี โรคเช่นนั้นเกิด
 ด้วยจิตชะรูป ความโสมนัสโทมนัสแรงหนักไป ทำเหตุไทย
 วัตถุให้พิการ ลมหายใจขยับโลหิตรักษาตัวไม่ทัน เสมหะแล
 โลหิตคั่นแค้นเข้าในทันใด คนที่เขารู้การนี้แท้ เขาหายากิน
 ยานัตถุที่มีใช้เครื่องร้อน ไม่มีตรึงกระดูกอื่น ๆ เป็นแต่เครื่อง
 บำรุงโลหิตให้งามแลอาหารการกินเข้าก็ขยับขยับ ไม่กินพริกขิง
 หอมกะเทียมฆ่าตะไคร้กระชาย ค่อยผ่อนค่อยแก้ไปจนเคยแล้ว
 ถึงอดเขาวินยงคำคั้นยังรุ่งก็ไม่เป็นลม เป็นแต่หิวเสียบท้อง เขาได้
 ทดลองเห็นประจักษ์แล้วมีตัวอย่าง ถึงคนที่เคยเป็นลมมาแต่ก่อน
 ต่าง ๆ ก็ไม่เป็น หายที่เคียว เพราะไม่ได้ใช้เครื่องร้อน เพราะ
 ฉะนั้นจะเชื่อหมอแก้ลมสำหรับเมืองนี้ไม่ได้

จะเปรียบให้เห็นอีกอย่างหนึ่ง เปรียบความว่าเหมือนอย่าง
 อย่างนี้ ผู้สูญพันธุ์กันนั้นจะไม่มียศ จะยังไม่มีใครรู้จักว่ายาพิษ
 เป็นอย่างไรเลย ก็จึงมีผู้ใดผู้หนึ่งเอายาพิษมาปนในขุหรฤๅยวแดง
 ยาสูบ ลวงให้ผู้ใดผู้หนึ่งสูบลากิน ฤๅเอาแทรกในยาที่กินเป็น
 นิจเพื่อรักษาโรคอื่น พอลวงหลอกผู้นั้นให้ติดยาพิษเข้าแล้วก็พราก
 ยาพิษเสีย ครั้นเมื่อถูกพรากยาพิษ อาการที่เป็นเช่นคนเงย
 ฝนก็จะบังเกิดขึ้น ผู้นี้ไม่รู้ว่าการที่เป็นนั้นเกิดเพราะตัวติดพิษ

อนึ่งสังเกตุเกิด เหมือนในพวกจีนเป็นอันมาก อาหาร
การกินที่เขา กินอยู่ปรกติ หอมกะเทียมพริกขิงก็ใช้บ้าง แต่ไม่
มากนักเป็นพื้นไปเหมือนอย่างไทยแลแขก พวกจีนก็ไม่สู้มีใคร
เป็นโรคลมนัก มีแต่ตายด้วยโรคเหลาไข้และโรคห้วงคือลงแดง
แลสำหรับบรรษัทยาโดยมาก แต่ในข้างไทยนี้ปากแพทย์หมอแล

อนึ่งสังเกตุเกิด เหมือนในพวกจีนเป็นอันมาก อาหาร
การกินที่เขา กินอยู่ปรกติ หอมกะเทียมพริกขิงก็ใช้บ้าง แต่ไม่
มากนักเป็นพื้นไปเหมือนอย่างไทยแลแขก พวกจีนก็ไม่สู้มีใคร
เป็นโรคลมชัก มีแต่ตายด้วยโรคเหล่านี้แลจะโยห้วงคือลงแดง
แลสำหรับบรุษย์โดยมาก แต่ในข้างไทยนี้ปากแพทย์หมอแล

ปากหญิงชายทั้งหลายเจ็บอะไรๆ ก็ว่าลมทุกสิ่งไป ด้วยคำราวอ้าง
ว่าลม ๕๐๐ จำพวก ๑๐๐๐ จำพวก จะไล่ว่าอะไรบ้าง ก็ไม่มีใคร
นับถูก หมอนวดทั้งกรมวังหลวงวังหน้า เมื่อตงซอกก็แต่ลวนแล้ว
ด้วยวาโย วาตา หมันวาโยรักษา หมันวาตาพินาศ หมันชำนานู
วาโย หมันนมหาวาโย หมันสังหารวาโย หมันวาโยไชย
เป็นหมอสำหรับแก้ลมจับทั้งนั้นไม่มีอื่น ดูเหมือนหนึ่งในวังหลวง
วังนามีคนลมจับวันละ ๑๐๐ คน ๒๐๐ คน วันไรเสวยพระโสด
ทุเลา ก็ต้องชุมนุมหมอไว้ทั้งเจ้ากรมปลัดกรม แลขุนหมื่น
มื่อใด ๆ กลัวจะประสวรพระวาโย เมืองไทยมีแต่โรคลมหมดไม่
ใครจะมีใครพูดถึงเรื่องอื่น ใช้จับหนักกว่าลมพลอย ใช้ห้าใช้
ประทุบันก็หันเรียกว่าลมมาก

อีกอย่างหนึ่ง ในปากผู้หญิงทุกรู้ทุกวังทุกบ้านทุกช่อง เมื่อ
จะถามอาการไข้กัน ก็ถามแต่อาหารการกินว่าเสวยว่ากินได้เท่าไร
เมื่อผู้บอกกว่าเสวยได้แต่ฉลองพระหัตถ์สองฉลองพระหัตถ์ ฤา กิน
ได้แต่ซ้อสองซ้อ ก็ตอบร้องว่าโอยแม่เจ้าโวยเสวยได้หนึ่ง
หนึ่ง กินได้น้อยหนึ่ง พระกำลังจะน้อยจะทนพระโรคไปไม่ไหว ท่าน
กินได้หนึ่งหนึ่งเท่านั้น ระวังให้คัหนาจะเป็นลมไป ก็คนที่อาหารตก
มีแพทย์พวกหนึ่งคิดจะขัด มีผู้หญิงมาร้องว้ายร้องไวยว่าจะขัดที่
ไหนได้อาหารยังไม่ตั้งจะเขากำลังที่ไหนมาทน ลมมิขวยเอาไปฤา
โดยที่สุคนไช้ลงรากเหมือนเห็นว่างลงออกไปมาก ผู้หญิงก็ตก

เข้าคัมมารอก ย่นว่าลงเสียมากอาหารในท้องหมดลมจะจับเอา
 สุดแต่อาหารน้อยในที่ใด ถ้าเห็นว่าอาหารไหลออกไปเสียในที่ใด
 ก็ร้องเป็นทุกข์เป็นร้อนกลัวลมจะจับ เสียนี้ไต่ยีนมานานในช่วง ๖๐ ปี
 เศษมานี้ ไต่ฟังผู้หญิงเหล่านี้ซึ่งเป็นทวดเป็นย่าเป็นยายของผู้
 หญิงว่าชานอยู่เนือง ๆ ในเวลาปฐมวัย แล้วไต่ยีนลูกหลานของ
 ผู้หญิงที่ไต่ยีนเสียมาก่อนในเวลามัชฌิมวัย แล้วยีนก็ยิ่งไต่
 ยีนผู้หญิงที่เป็นหลานเป็นเหลนของพวกไต่ยีนมาก่อนนั้น ว่าอยู่
 ในกาลบัดนี้ ยืนทุกบ้านทุกเรือนทุกหัวทุกวัง ถ้าใช้ผู้หญิง
 ไปฟังอาการใช้ที่ไหน โรคอะไรยาอะไรหมออะไรก็ไม่ถามมา
 กลับมาที่ใจข้างเป็นทุกข์ข้าง บอกแต่การกินเท่านั้น ถ้าพูด
 วิตกว่ากลัวจะเป็นลมเท่านั้นไม่กลัวอะไร ในการข้างผู้หญิงเห็น
 อาหารน้อยลงที่ไหน กลัวเป็นลมที่นั่น เหมือนกับเห็นฝนต้ง
 ฝนตกเมื่อไร ก็กลัวฟ้าร้องเมื่อนั้น ฟ้าร้องเมื่อไรก็กลัวฟ้าผ่า
 เมื่อนั้น

ก็กลัวฟ้าผ่านั้นก็ควรจะกลัวอยู่แล้วควมมีเนือง ๆ ทุกบั้นบุญ
 แต่คืออาหารอาหารน้อยถูกลงท้องลมจับเอาตายนั้น ถ้าจะระภาค
 ถอยหลังไปในไข้อาการที่ทุลในหลวง ในแผ่นดินที่ลวงแดแผ่นดิน
 ประจุบัน ก็ระภาคไม่ได้ด้วยเลยว่ใครลมจับเพราะกินอาหารน้อย
 ที่ลมจับตายก็มีอยู่ เหมือนกรมหลวงเทพพลภักตินั้น ท่านก็เสวย
 อิ่มแล้วไปสรงกลับมากทรงแป้งอยู่ ท่านก็ล้มลงเป็นลมไปที่เดียว

อีกพระองค์ ๆ เจ้ากำนันนั้น เขาก็ประสวรเป็นอาการข้างเป็นอำพาต
 มาก่อนแล้วพณชน อาหารก็ไม่ตกไม่ไ้ลงท้อง ข้ารับอีกทีหนึ่ง
 ก็ไม่พินเลย กรมขุนกลียาสุนทรประสวรไข้พิศม์ จับตามเวลา
 วันหนึ่งทรงจับมากหายพระไทยไม่ทันก็ไม่พินเลย จะเอว่าเป็น
 ด้วยลงก็ดี ด้วยอาหารน้อยก็ดี เป็นลมจับว่าไม่ไ้ ถ้าลง
 รากก็คงไปด้วยบิตแตกแตกตั้งหอบ ลางที่ลงด้วยยาทุเลาลง
 เลยก็มีบ้าง อย่างกรมหมื่นไกรสรวิจิต เพราะหมอวางยาแรงเกิน
 ไปจนชีพจรอ่อน ถึงกระนั้นก็ไปตามเรื่องทางชีพจรไม่ไปด้วยลม
 ที่จับเพราะอาหารน้อย เป็นประจวบเหมาะกัน เป็นลมจับตาย ฤ
 เพราะลงท้องหิวลมจับตายไม่มี คนที่อาหารตกจนตาย ฤกลง
 ท้องจนตายก็มีมาก แต่ไปตามเรื่องปรากฏไม่ไ้ดังแต่เท่าขึ้นมา
 แลออกจระเลียบสี่มวกถื่นกล้านชีพจรห่อ ตั้งรอนตั้งหอยเป็นที่สุด
 ก็อาการกรมมเหศวร ๆ นี้ ที่อาหารเข้าไปไม่ไ้ให้อ้วกอย่างนี้
 ดูเหมือนจะเป็นเช่นกรมวิศณุณารด ๆ นั้นก็ไ้ยินว่าเป็นมาหลายครั้ง
 แต่เมื่อกรมหลวงสรรพศิลป์ยังอยู่ กรมหลวงสรรพศิลป์ว่าเป็นลม
 ไล่ทัน ก็ซึ่งเป็นโลหิตตกนั้นก็คล้ายกับกรมวิศณุณารดเมื่อปลาย
 มี ฤทั้งนี้อูจระมีโลหิตอุขี้สสาระมีเป็นขุ่นปนเปลว ดูคล้าย
 กับอาการวังน้าเมื่อกลางพรรษาขลุ แต่โน้นท่านประสวรมา
 นาน ชุบผอมมากกว่านี้ แต่ซึ่งเป็นดังนี้เป็นอะไรไม่รู้ จะว่าให้
 ถูกไม่ไ้ ว่าไ้เห็นแต่เป็นกลางว่าข้างภายในจะไม่เป็นปรกติ

ก็การที่ไม่ปรกติภายในแล้ว ยาคับพิศม์มิใช่ยาขับไม่น่าเชื่อ
 เลยว่าจะเป็นคุณ ยาขับข้างปัสสาวะออกมาเสียข้างจึงจะค่อยแก้
 ไข ถ้าได้รู้แต่เงาโรคจะเป็นไม่โตใหญ่ขับได้ถนัด ยาขับอย่า
 ให้ผิด หายาขับให้รู้ขับตัวเอง อย่าให้รื้อรอนไรใต้ ถ้าอย่างไ
 ้ก็จะหาย แต่ข้าพเจ้ามิใช่หมอ จึงเป็นนิทานกับบุตรที่ต่างตัว
 ต่างชีวิตกัน ข้าพเจ้าจะยืนยันว่า ให้ทำอย่างนั้นทำอย่างนี้ไม่ได้
 เป็นแต่จะมาโดยสังเขป ว่าโรคนี้รักษ้าง่ายข้าง ที่กลัวลมจะ
 จับเป็นอันตรายกลางทางนั้นไม่กลัว กลัวแต่ตามเรื่อง

โรคนี้พิการภายในมากต้องขับผ่อนไว้จึงจะควร ถ้าขับไม่
 ขับคอบให้เจริญอาหารขึ้นแล้วจึงจะขับ ของข้างในสะสมมากเข้า
 อาหารจะเจริญขึ้นได้เห็นไม่มี ต้องผ่อนไปจึงจะมีอาหารจำเริญ
 ขึ้นได้ ของที่ขับออกนั้นไม่สู้แรงไม่ให้ติดโรคก็มี โรคขม
 ออกขมมนมขมเหมือนวรรณโรค ให้ครั้นให้ขับให้หายใจซัก หมอ
 ทายาเกาะปลิงนวดไล่ให้กินยามากกว่าเดือนไม่หาย ข้าพเจ้าเคย
 รักษาตัวเองหาย คนล้มลงเป็นง่อยไปหลายเดือน ข้าพเจ้าเคย
 รักษาพระยาจำแสนขี้หาย คนเป็นนิทจนถึงอดิสาร ขอกถวาย
 บังคมลา ข้าพเจ้าเคยรักษาพระยาพิไชยสงครามเก่าหายกลับ
 เข้ามาว่าอวยพรขอบใจจะชีวิตคนอื่นได้มาก

อาการกรรมมเหศวรนี้ เข้าอย่างเช่นท่านทั้งสองก่อนเป็นมา
 หลายอย่าง คือผิวแห้งไม่มีเหงื่อมานาน อาหารตกไปให้หิว

ให้อาเจียนลม มือเท้าชักหน้าแดง โลหิตขึ้นสูง ให้อาเจียน
 น้ำเย็น อจจาระตกโลหิต ปัสสาวะมีเลือด รักแต่ยาหอมไม่ยอมให้
 หมอนวดทองเข้า อย่างเดียวกันทั้งหมด ไม่ชอบซึ่งยาชก ผู้รู้เขา
 ว่าถึงคราวจะเจ็บหนักแล้วมักคิดผิด ๆ ไป ก็คิดผิดมาสองท่านแล้ว
 จะคิดตามท่านที่ผิดไปทำไม ที่คิดผิด ๆ ไปเห็นตัวจะได้คิดเอง
 โรคจะบันทึกมาให้คิดกระมัง กลัวอะไร ชอบอะไรอย่างไรจึง
 เปนเหมือนกัน ครั้นจะขึ้นใจชีวิตของผู้หนึ่งจะไปขึ้นชีวิตของผู้
 อื่น ก็เหมือนขึ้นใจคนเขื่ออย่างอื่น ถอสาสนาอย่างอื่น ขำพเจ้าไม่
 รู้ที่จะว่าอะไรเลย ๓

ที่ ๑๕

พระราชหัตถเลขา

เรื่องพระอาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสประชวร

อาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสครั้งนั้น ข้าพเจ้าลงใจเห็นเป็น
หนึ่ง ว่ามีความพิการข้างใน เป็นมานานจนการลุกลามมาก บัด
ทางโลหิตตามผิวซึ่งจะให้มันแห้งออก แลทำให้ลำไส้ตึงเยื่ออาหาร
ว่าถึงการระรักษานั้น ในเวลานั้นฤๅเวลาก่อนนั้นอยู่จระยังไม่เสียธาตุ
ยังไม่เสียนัก ยาซึ่งจะมีคุณเป็นยาหล่อลื่นก็ดี ยาอื่นก็ดี แต่ข้าง
ปัสสาวะ ไร้ทุก ๆ วัน ฤๅถี่ ๆ วันนั้นจะดีกว่าจะไม่ปัสสาวะแน่ เพราะ
ว่าโทษที่มีเป็นพิษอยู่แล้วสะสมหลายวันเข้า ถึงปัสสาวะไม่ไหว เมื่อไม่
ปัสสาวะก็ให้เกิดอาการระส่ำระสอขึ้นแล้ว จะคุมก็ระส่ำระสอ ก็จะเป็นตาม
ทางเช่นท่านทั้งปวงเป็นโรคมาก ถ้าปัสสาวะ ไร้ก็คงจะมีช่องที่จะ
ได้แก้ไขต่อไปหลายวันหลายเวลา

ว่าถึงยาหล่อลื่นนั้น เมื่อคนทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นยาหมอมั่ว
หมอมลหลังหลอกลวงไม่มีใครนับถือก็ดี แต่ตัวข้าพเจ้าได้ใช้เองกิน
เองมากกว่า ๒๐ ปี เห็นว่ากำลังกายก็ดี อาหารก็เจริญ ไข้เจ็บก็
น้อย เจ็บนิทหน้อยวางยาขนานนั้นสกดเสียบก็ไม่เป็นมาก แต่โรค

ใหญ่ ๆ อย่างนั้นแล้วจะวางให้หายในขณะเดียวอย่างยาเขียวหยันั้น
ไม่ได้ จะให้เห็นคุณเร็ว ๆ เพราะโรคมาก ยาชานันเป็นยาขับ
แก้ปวดไม่ละเล็งคอก ขับแล้วคุณตัวเอง ถ้าโรคมากก็ต้องกินวัน
ละ ๒ เวลา แต่กินตามกำลังลองดูเวลาละ ๓ เม็ด ๔ เม็ด ถ้าเห็น
ขับเห็นขับ เห็นขับออกอย่าตกใจ อย่าคิดว่าขับออกไปเสีย แรง
จะสิ้นจะหิวจะลมจืดอาหารจะตก ถ้าตกใจไม่สบายแล้ว จิตรูปก็จะ
ให้เห็นอาการไปต่าง ๆ ยาชานันแรกกินโทษยังมากกว่าพานจะ
ขับแรง ถ้าหลายเวลาโทษค่อนข้างน้อยลงก็ขับค่อนข้างเอง ขับลงทาง
ล่าง แต่ยานมักทำให้คอแห้ง เหมือนคนหลับตันขึ้น แลเมื่อไป
อุจจาระหลายครั้งมักทำให้เจ็บให้คันทวาร แต่ไม่เป็นอะไรอย่างกลัว
ถ้าอุจจาระกลืนออกมาถึงจะเหม็นเน่าจะร้ายเมื่อแรกวางเมื่อแรกขับ
ก็เป็นดี เป็นอุกสัณฑะ ถ้าอุจจาระกลืนไม่สู้ดีนั้นเหือดลงแต่มีกลิ่น
อุจจาระฉุนคล้ายกับสิ่งที่เขาเรียกว่าประสาธติยักที่ผสมปนถ้ามตรุษ
แล้วเมื่อนั้นจึงจะเห็นคุณยา เขาก็จะกินได้ นอนก็จะหลับ ก็เมื่อเห็น
ว่ายาหอหลอเวเป็นยาเลือนลอยไม่มีเจ้าของจะให้หม่อมทำก็ได้ แต่ว่า
คงต้องขับ ๆ ไว้ดีกว่าขับ ถ้าไม่ขับกลัวจะพาอุจจาระเลขาตุให้
เสียเร็ว ตามปัญญาข้าพเจ้าเห็นอย่างนี้

แต่ธรรมชาติโรคที่เกิดในตัวคนก็มักช่วยวัตถุที่เป็นนิสัยแก้จิตร
ให้คิดผิด ๆ คล้ายกันไปกับคนที่ผิด ๆ ไม่รู้ตัว เหมือนอย่างคน
สูบกินยาฝิ่น ก็มักชักจิตรให้คิดเห็นว่าตัวมีสติปัญญารู้ตริครอง

สว่างไสว แลหาความสุขได้ โดยความฉลาด ถ้าสุราเล่าใครเมาก็มักเป็นคนโกรธง่าย แลคุดันไม่กลัวใครโดยมาก กันหาใครกินก็มักหลยตาซึม มักเห็นอะไร ๆ ไป ลำโพงใครกินแต่ัน้อยก็มักให้หลยตาซึม ถ้ามากก็มักปากโป้ง ถ้ามากนัก็มักแก้ผ้าถอนสน ว่าทั้งนี้ก็ว่าโดยฤทธิ์ของเมาทำให้เข้าว้ตฤพิการ ก็มักพาใจให้คิดแลกิริยาให้เป็นเหมือนๆ กัน ว่าถึงโรคที่ทำให้เป็นเล่า โรคที่เรียกว่าลมบาทจิตรแลอื่น ๆ ก็มักให้ันอนไม่หลย แลให้ไ้ยินเสียงคนคำคนินทาเหมือนกันเป็นอันมาก ฤกลางคนก็ให้กลัวด้วยเหตุต่าง ๆ ที่ไม่ควรจะเป็นเหตุ ก็โรคที่ชักให้ใจคิดเหมือน ๆ กันได้ฉันใด คนไข้อย่างไรเป็นอันมากที่เป็นไข้ร้าย ก็ให้กลัวยาข้ตแลกลัวยาหอหลอเวชนานันัก ไม่เชื่อไม่ถ้อ ไม่อยากกินเลย อยากกินแต่ยาหอมขึ้นใจไปภายเดียว ก็ที่แท้นั้นยาขึ้นใจ ยาข้ตพิศมนี้แต่ข้างไข้ ที่จะเอามาเป็นพื้นเพร้รักษาโรคใหญ่โตนั้นไม่ได้ แต่จะว่าไปอย่างนี้ ถ้ากำลังโรคคนใจให้คิดอย่างอื่นแล้วถึงจะไ้ฟ้งก็คงไม่เชื่อ เกิดมาเป็นคนก็ไม่ควรจะอยากตาย แต่คนบางจำพวกอยากตาย ถึงไม่มีถ้อยความเป็นเหตุเป็นผลอะไรเลย ก็ผูกคอตาย เชือกคอตายทุกข้มีไ้ขาด คนที่เป็นเช่นนั้นสังเกตุก็ช่วยเป็นไ้ก่อน ต่อไ้หายแล้วจึงกลายไป ก็เป็นที่เห็นว่าความคิดที่อยากตายนั้น โรคไ้ที่แปรันตาลให้ติดตัวคนไปไ้เองฉันใด คนไ้ที่ควรเห็นว่าเป้นพิการในภายใน เกิดรังเกียจยาข้ตยาถ่าย ที่เป็น

เครื่องชำระโทษภายในนั้น ก็เห็นเป็นค้วยกันมากในเมื่อโรค
 อย่างนี้ แพทย์หมอแลผู้คุโรคภายใน ก็เห็นค้วยกันเป็นอันว่าต้อง
 ปิดต้องชำระไว้ ถ้านิ่งสะสมมหมัก กลัวจะชักอูจระให้เสียเร็ว
 ก็เห็นพร้อมกันเป็นอันมาก แต่ผู้ไขก็ไม่เห็นค้วย แล้วมีหน้าซ้ำ
 อีผู้หญิงที่ชชลาตกกลัวลมจับ แลพูดอยู่ตามคนมาก ๆ ในพวก
 ผู้หญิงจะพลอยส่งค้วย

เมื่อเป็นอย่างนี้กลัวโรคจะเจริญเร็วเหลือกำลังที่จะรักษา ขอให้
 แพทย์หมอผู้มีสติปัญญา แลบุตรภรรยาผู้ไขปัญญาศึกษาคิดอ่านตรึ
 ตรองดูตามคำที่ข้าพเจ้าว่า แต่ตามคำรยาหอลอวนั้น เขาว่า
 ยางนานนี้สำหรับรักษาโรคในค้วยในปอด แกะโลหิตเสมหะฟักการ
 บำรุงโลหิตชำระเครื่องในให้สะอาด แต่เมื่อหนึ่งสองไม่จะให้เห็นคเห
 นั้นไม่ได้ ต่อหลายเวลาไปชชอูจระออกมาให้กลั่นนุน จึงจะเห็น
 คุณเข้าข้าง แต่ใจผู้ไขเมื่อโรคบันดาลให้คิดผิด ๆ ไปเสียแล้ว
 ง่ายก็จะเป็นยาก มากก็จะเป็นหนัก ข้าพเจ้าต้องรับสารภาพแพ้
 ไว้แต่ไกล ขอให้แพทย์หมอ บุตรภรรยา ข้าที่รักเจ้า บ่าวที่รักนาย
 คิดอ่านการนี้ให้คึกเกิด

ที่ ๑๖

พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์

จดหมายมายัง พระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์^๑ ราชทูต พระราช
เสนา^๒ อุปทูต ให้ทราบ
หนังสือของท่านที่ส่งลงมาลงวัน ๒๗^๕ คำนัน^๕ ได้มาถึง
ข้าพเจ้าเมื่อวัน ๕^๖ ๗ คำได้อ่านทราบแล้ว ด้วยความยินดี
อนึ่งหนังสือฉบับเล็กที่ให้มาถึงคุณศรีสุรวงษ์^๓ ท่านก็ได้มาให้
ข้าพเจ้าดูด้วยแล้ว แลเมื่อภายหลังเมื่อถึงวันเอมเปรอเสด็จออก
ทูตสยามวัน ๑^๖ ๒ คำ พระสยามมรรคาธิบดีบอกมาทางเตเลกราฟ
ถึงปอนต์คิคอลเกาะลังกา เมื่อวัน ๕^๖ ๒ คำ พวกปอนต์คิคอล
บอกมาถึงเมืองสิงคโปร์ วัน ๒^๖ ๒ คำ หนังสือบอกมาแต่สิงคโปร์
ถึงกรุงเทพ ฯ วัน ๕^๖ ๗ คำแล้ว พร้อมกับหนังสือบอกของท่านที่
ว่าก่อนนั้น แต่การที่พวกท่านได้เฝ้าเอมเปรอ ถวายพระราชสาส์น

๑ คือเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรม
มหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ได้เป็นอุปทูตไปเมืองฝรั่งเศส คราว
เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์เป็นราชทูต ต่อมาเป็นจางวางมหาดเล็ก เป็นตัวราชทูตไปคราวนี้

๒ พระราชเสนา ชื่อเดช (คฤหเดช) ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นพระยาราชเสนา
แล้วเป็นพระยาจำเริญบดินทร์

๓ คือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่
สมุหพระกลาโหม

ไต่ตงนี้ ข้าพเจ้าก็เป็นสบายใจอยู่แล้ว การจะได้ทั้งประสงค์ฯ
ไม่ได้ทั้งประสงค์ ก็สุดแต่ปัญญาเอมเปรอ ถ้าเอมเปรอจะว่า
ผิด ๆ ไปโกง ๆ ไป ข้าพเจ้าเข้าใจว่าความอายไม่ตกอยู่กับข้าพเจ้า
จะต้องแก้อยู่แก่เอมเปรอเอง เพราะเมืองเราเป็นเมืองน้อยจะรู้ที่
ทำอะไร แต่การที่พูดไปว่าอะไรก็เซ่งแซ่มีฉาวแล้ว ใคร ๆ
เขาก็รู้ คุ้ความคิดเดิมของมินิสเตอร์จะทำตามกงสุลโอบาเรต์
บุงว่าอย่าให้รับทูตสยาม เพราะไปผิดธรรมเนียม ไม่ได้บอก
ล่วงหน้าไปขอให้ยอมรับก่อน ให้ทำเฉยเสีย ก็ความคิดนี้เป็น
ลัทธิโกง ๆ นอกเรื่อง สำนวนไทยเขาเรียกว่าเขาสีข้างเขาคัน เห็น
จะถูกนิทานมากเขาจึงกลบใจรับ ฝ่ายท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่กรุงเทพฯ
ท่านวิเทศนัก ว่าถึงรับทูตแล้วความก็คงจะไม่จบ กรุงฝรั่งเศส
จะให้ผู้รับสั่งเข้ามาเจรจาความ เมื่อนั้นกงสุลโอบาเรต์จะ
เขาให้ท้ายถือหางทำวุ่นไป ฝ่ายสยามจะได้ความลำบากมาก
แต่ข้าวกบัตันตานีเบลวินเซอร์^๔ บอกมาว่าไต่ป็นฝรั่งเศสพูดกันว่า
คอเวอนแมนฝรั่งเศสจะมาเรียกตัวกงสุลโอบาเรต์ให้กลับไปก่อน
สิ้นเดือนออกัสต์ เพราะเขารู้ว่า กงสุลโอบาเรต์มาทำการเกินเขา
สั่งมา ลางคนว่ากงสุลโอบาเรต์ไปเพราะเจ็บตา ความนี้

๔ กัปตัน ดานีเอล วินด์เซอร์ เป็นฝรั่งเศส เข้ามาค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ รัฐบาล
ไทยสั่งห้าม ครั้งนั้นเข้าใจว่าไปเป็นล่ามสำหรับตัวราชทูต ต่อมาที่ตั้งห้างในกรุงเทพฯ
ที่ชื่อว่าห้างวินด์เซอร์

กรุงเทพ ฯ ก็ได้ยืนยันว่ากงสุลโอบาเรต์ว่าจะกลับไปในเดือนออกัสต์
เหมือนกัน แต่เดี๋ยวนี้ข้าพเจ้ากลัวว่ากงสุลโอบาเรต์จะอยู่ที่นั่นทีเดียว
จะไม่ได้ไป ถึงมีทูตมาก็จะพูดอะไรไม่ได้ จะไม่ได้เห็นไม่ได้
ยินเลย ข้าพเจ้ากลัวการจะเป็นอย่างนี้ไป ผิดถูกไม่รู้ เพราะชตา
เมืองไทยเป็นอย่างนี้ คนต่างประเทศใครคึกคะนองก็มาเป็น
(กงสุล) อย่างนี้มาหลายคนแล้ว^๕ จะว่าอะไรสิ่งอะไรมาด้วยราช
การก็เห็นว่าหนังสือจะไปถึงยุโรปก็ต่อเดือน ๘ กลางเดือน ท่าน
ก็จะกลับเสียแล้ว หนังสือก็ต้องคืนมา ข้าพเจ้าไม่ว่าอะไร
ไปแล้ว เป็นแต่ตอบไปตามธรรมเนียม.

๕ กงสุลโอบาเรต์ ต้องถอนกลับไปนครวนั้น ได้ยืนยันว่าจะไปเสียชีวิตา
ในโรงพยาบาล

ที่ ๑๗

พระราชนิพนธ์ทรงขมาพระสงฆ์เมื่อจะสวรรคต

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนัก มาถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรงจุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๓) ทรงพระราชดำริเห็นว่า คงจะเสด็จสวรรคตในวันนั้นแน่แล้ว จึงทรงพระราชนิพนธ์คำขอขมาพระสงฆ์โดยภาษาบาลี แล้วทรงพระปริวิตกว่า พระองค์ทรงพระประชวรพระอาการมากถึงเพียงนั้น พระสติสัมปชัญญะจะผันเพี้ยนไป จึงมีรับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหาร ภู่งาม เปரியัญ* เข้าไปเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทม ทรงทอพระราชนิพนธ์ให้ฟัง แล้วตรัสถามว่ายังทรงภาษาบาลีถูกต้องอยู่ฤๅประการใด พระศรีสุนทรกราบทูล ๗ ว่า ยังถูกต้อง จะหาวิปลาดแต่แห่งไหนมิได้ จึงรับสั่งบอกให้พระศรีสุนทรโวหาร จดพระราชนิพนธ์แต่ต้นจนจบ แล้วโปรดให้จัดเครื่องสักการะบูชาให้เชิญไปกับหนังสือพระราชนิพนธ์นี้ ไปยังที่ประชุมพระสงฆ์ราชาคณะ มีสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธิพันธูปะธาน ซึ่งมาประชุมกันอยู่ที่

* เปนเปரியัญ ๕ ประโยค ได้เป็นพระราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงษ์ ในรัชกาลที่ ๓ เปนราชเลขานุการในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ เปนพระยา เปนต้นสกุลสาส์กษณ

วิเศษประภัสสร ๑ ในเวลาที่ทรงพระประชวรนั้น ทราบว่าสมเด็จพระสังฆราช แต่ยังเป็นทีพระสาสนโสภณเป็นผู้อ่านในท่ามกลางสังฆมณฑลในพระวิหารหลวง ครั้นถึงเวลาบ่าย ๑ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต

พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี

ยกุณเ ภนเต สัมมา ชานาตุ มยหิ ภิกขุกาเล ยุนยฺยุนิ
 เอสา วาจา ภาสิตา ยโตหิ มหาปวารณาย ชาโต กาลิ
 กุรุมาโน สเจ มหาปวารณาทีวเส พาฬุหคิลานอฺย โยสธาคาเร
 มหาปวารณาสันนิปาตํ นีโต ตถารูปเณ พเลน สมนนาคโต
 ยถารูปเณ พเลน สัมมา เทวาจิกํ ปวเรตวา สัมมสุ สมนฺชา
 กาลิ กเรยฺยํ ตํ สาธุตสฺส ตํ เม อนนฺตํ อสฺส อิติ เอวรูปิ
 วาจา ยุนยฺยุนิ ภิกขุกาเล ภาสิตา อิทานมฺหิ คหฺนฺโห ภูยาหิ
 กาหามิ เตนาคํ อเม สกกาเร วิหารํ ปหิณามิ อเมหิ สกกา-
 เหหิ ปวารณากมฺมํ กโรณฺตํ สัมมา ชมฺเมว ปุเชมิ อุตฺตมานํ วิย
 กตฺวา อยํ มหาปวารณา คุรุวริกา ยถา มม ชาตทีวโส อา-
 พาโห เม อภิวทฺตมฺหิ เอวํ ภายามิ อชฺช กาลิ กเรยฺยํ อา-
 ปุจฺฉามหิ ภนเต สัมมา จิรปรีนิพฺพุตมฺหิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ
 อรหันฺตํ สมนฺตมฺพุทฺธํ ตสฺส ชมฺมํ นมสฺสํ อริยญฺจ สัมมา
 นมามิ ยมฺหิ รตนตฺตยํ สรรณํ คโตมฺหิ.

อจุโย มั ภาเต อจุคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุพฺพํ ยถา-
 อกุสฺสํ โยหํ ภาเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต
 อกุสฺสานิ กมฺมานิ อกาลํ ตสฺส เม ภาเต สํโฆ อจุยํ อจุ-
 ยโต ปฏิคฺคณฺหตุ อายคํ สํวราย

อิทานิ มยา ปญฺญสุ สึเลสุ สํวราชินฺฐานํ กตํ ตสฺส มยหํ
 เอรุไป มนสิกาโร อญฺญุหิยติ ลิกฺขิยติ ปญฺญสุ ขนฺเชสุ ฉสุ
 อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ ฉสุ วิญญา-
 เนสุ ฉสุ สมฺผลเสสุ ฉสุ จทวาริกาสุ เวทนาสุ นตฺเตตํ โล-
 กสฺมึ ยํ อปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส ยํ วา ปุริโส อปาทิยนฺโต
 อนวชฺชวา อสฺส อนุปาทานํ ลิกฺขามิ สพฺเพ สํขารา อนิจฺจา
 สพฺเพ ขมฺมา อนตฺตา ยถาปฺปยํ ปวตฺตนฺติ เนตํ มม เน-
 โสหฺมสฺมิ น เมโส อตฺตา อิติ ยํ ยํ มรณํ สทฺธานํ ตํ อนจฺฉริยํ
 ยโต เปตํ สพฺเพสํ มกุโค อปฺปมตฺตา โหนตุ ภาเต อาปฺป-
 ฌามิ วณฺทามิ ยํ เม ปราชํ สพฺพิ เม สํโฆ ขมตฺ

อาตุรฺสฺมึยํ เม กาเย จิตฺตํ น เหลสฺสตาตุรํ
 เอวํ ลิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสฺนานุคฺคํ กโร

คำแปลพระวาสนิพนธ์

ขอเตือนสังฆรัฐ เมื่อครั้งดิฉันเป็นภิกษุอยู่ ดิฉันได้กล่าว
 วาจาในแง่ ๆ ว่า เพราะดิฉันได้เกิดแล้วในวันมหาปวารณา เมื่อ
 จะทำกาละถ้าในวันมหาปวารณาย่อมหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณร
 ชีวณำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณาโรงอุโบสถ ประกอบ
 ไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ดิฉันจะพึงปวารณา
 กะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาละที่เฉพาะหน้าสงฆ์
 ความที่ดิฉันทำไต่ดังนี้ จะเป็นกรรมที่เกี่ยวหนอ ความทำได้
 ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดิฉันเกี่ยวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้
 กล่าวแล้วในแง่ ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดิฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว
 จักทำอะไรได้ เพราะเหตุนี้ดิฉันจึงส่งเครื่องสักการเหล่านี้ไปยัง
 วิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรม กับทั้งพระบรมด้วยเครื่อง
 สักการเหล่านี้ ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณานั้น ก็เป็น
 วันพฤหัตถี เช่นกับวันดิฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดิฉันก็
 เจริญกล้า ดิฉันกลัวว่าจะทำกาละเสียฉะเวลาวันนี้ ดิฉันขอลา
 พระสงฆ์ อภิวัตพระผู้มีพระภาคย์เจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันต์
 สัมมาสัมพุทธ แม้ปรีนิพพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม นอบ
 น้อมพระอริยสงฆ์ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉัน
 ได้ถึงพระรัตนไตรยไรเล่า ว่าเป็นสรวงที่พึง โทษล่วงเกินได้เป็น
 ไปล่วง ดิฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร

ดิฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้ว ด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรม
ไว้แล้วณอดีตภพนี้ สังขารวัยโทษที่เป็นไปล่วง โทษความเป็น
โทษเป็นไปล่วงจริงของดิฉันผู้นั้น เพื่อสำรวจระวังต่อไป

บัดนี้ดิฉันได้ทำความอธิฐานการสำรวจในศีลห้าแล้ว มน
สิการะ ความทำในใจเช่นนี้ ดิฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ณชั้น
ที่ ๕ อายัตนภายใน ๖ อายัตนภายนอก ๖ ฌวัญญาณ ๖
ฌสัมผัส ๖ ฌเวทนาที่เป็นไปในหกทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอา
มันจะพึงเป็นของหาโทษมิได้ หนึ่งในขรรษายี่ดมนั้นสิ่งใดไว้จะเป็น
ผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลกย์ ดิฉันมาศึกษาการไม่
ยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ทรมทั้งหลายทั้ง
ปวงใช้ตัวตน ย่อมเป็นไปตามขันธ์ สิ่งนั้นใช้ของเรา ส่วนนั้น
ไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมีใช้ตัวตนของเราดังนี้ ความตายใด ๆ ของ
สัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้น
เป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาท
แล้วเถิด ดิฉันขอลา ดิฉันไหว้ สิ่งใดที่ดิฉันได้ผิดพลาด สังขารของ
สิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด

เมื่อกายของดิฉัน แม่กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดิฉัน
จิตไม่กระสับกระส่าย ดิฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้ ฯ

